

FILOZOFICKÁ FAKULTA  
UNIVETRZITY PALACKÉHO V OLOMOUCI  
KATEDRA SLAVISTIKY

**JAZYKOVĚ-KULTURNÍ OBRAZ VYBRANÝCH DRUHŮ PEČIVA  
V POLSKÉM JAZYCE**

THE LINGUO-CULTURAL VIEW OF THE SELECTED TYPES OF PASTRY  
IN POLISH LANGUAGE

JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ WYBRANEGO PIECZYWA  
W JĘZYKU POLSKIM

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

VYPRACOVALA: Nicole Holajnová

VEDOUCÍ PRÁCE: Mgr. Aleksandra Starzyńska, Ph.D.

OLOMOUC 2022

Prohlašuji, že jsem tuto bakalářskou práci vypracovala samostatně a uvedla v ní veškerou literaturu a ostatní informační zdroje, které jsem použila. Dále prohlašuji, že tato bakalářská práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

V Olomouci \_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

podpis

Pragnę podziękować Pani Doktor Aleksandrze Starzyńskiej za fachowe porady, konsultacje, cierpliwość i chęć służenia mi radą. Chciałabym również podziękować wszystkim, którzy wypełnili ankietę dotyczącą praktycznej części mojej pracy licencjackiej. Na koniec dziękuję mojej rodzinie za pomoc i wsparcie.

## Spis treści

1. WSTĘP .....	6
2. CZĘŚĆ TEORETYCZNA.....	8
2.1 JĘZYKOWY OBRAZ ŚWIATA W POLSKIM UJĘCIU .....	8
2.2 PODSTAWA MATERIAŁOWA.....	12
2.3 DEFINICJA KOGNITYWNA .....	15
2.4 PRZYSŁOWIA.....	16
2.5 SYMBOL.....	17
2.6 ANKIETA.....	18
3. CZĘŚĆ PRAKTYCZNA .....	20
3.1 JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ CHLEBA.....	20
3.1.1 CHLEB W KULTURZE .....	20
3.1.2 ETYMOLOGIA LEKSEMU CHLEB.....	23
3.1.3 DEFINICJE CHLEBA W SŁOWNIKACH JĘZYKA POLSKIEGO.....	25
3.1.4 OBRAZ CHLEBA W PRZYSŁOWIACH .....	25
3.1.5 ANKIETA: CO POLACY MYŚLĄ O CHLEBIE? .....	28
3.2 JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ PIERNIKA .....	33
3.2.1 PIERNIK W KULTURZE.....	33
3.2.2 ETYMOLOGIA LEKSEMU PIERNIK .....	36
3.2.3 DEFINICJE PIERNIKA W SŁOWNIKACH JĘZYKA POLSKIEGO .....	37
3.2.4 OBRAZ PIERNIKA W PRZYSŁOWIACH .....	38
3.2.5. ANKIETA: CO SĄDZISZ O PIERNIKU? .....	39
4. ZAKOŃCZENIE .....	42
5. RESUMÉ.....	44
6. BIBLIOGRAFIA .....	46
7. ZAŁĄCZNIKI .....	49
8. OBJAŚNIENIA SKRÓTÓW.....	52

9. ANOTACE ..... 53

## 1. WSTĘP

W mojej pracy licencjackiej skupiam się na językowo-kulturowym obrazie wybranego pieczywa w języku polskim.

Jako studentka polonistyki chciałam pogłębić i poszerzyć swoją wiedzę na ten temat. Z tego względu, że lubię polską kulturę i fascynuje mnie język polski, uznałam to połączenie za bardzo interesujące. Świat ciągle się modernizuje i w pewnym sensie ciągle przyspiesza. Często ludzie nie mają czasu na czytanie książek. Coraz więcej osób używa języka potocznego niż literackiego. Oczywiście to rozumiałe, że wszystko ewoluuje, ale powoli traci to swój urok. Celem tej pracy jest to, aby przynajmniej część języka została szerzej omówiona, byśmy zdali sobie sprawę, że język jest jedną z najważniejszych rzeczy kulturowych i byśmy o niego odpowiednio dbali.

Praca ta składa się z dwóch części. Pierwsza część to część teoretyczna i ma na celu przedstawienie sposobu definiowania językowego obrazu świata na gruncie językoznawstwa polskiego. Wielu wybitnych polskich językoznawców przyczyniło się do sformułowania koncepcji JOS. W następnym rozdziale skupiłam się na tym, jakie są składniki językowego obrazu świata, co stanowi podstawę materiałową w badaniach JOS. Interesowało mnie też, jak powstały niektóre słowa, jak się np. rozwijały i jak są ze sobą powiązane, starałam się to zrozumieć i podsumować. Innym ważnym elementem językowo-kulturowego obrazu świata, o którym tu piszę, są przysłowia, które istnieją od niepamiętnych czasów i ludzie nadal się nimi posługują. Może są krótkie, ale mają wielkie znaczenie. Wreszcie, w tej części skupiłam się na symbolach. W przypadku symboli śmiem twierdzić, że nigdy nie wychodzą one z mody. Ze symbolami stykamy się na co dzień, ale może nawet nie zastanawiamy się nad tym zbyttnio, np. na uniwersytecie, gdzie znajduje się logo uczelni.

Druga część pracy to część praktyczna. Wybrałam dwa gatunki pieczywa – chleb i piernik. Tutaj możemy dowiedzieć się, kiedy powstały te dwa wypieki, z czym się kojarzą, jakie jest ich znaczenie w kulturze. Zastanawiałam się nad tym, jak powstały wyrazy *chleb* i *piernik*, do jakich języków są podobne, czym w ogóle są chleb i piernik, z czego się składają, czy mają jakieś większe znaczenie kulturowe. W tej części również przeprowadziłam ankietę, aby dowiedzieć się, jak ludzie postrzegają chleb i piernik. W tej ankiecie interesowało mnie pytanie dotyczące wiary, pytanie dotyczące zwyczajów i tradycji oraz jak często się z nimi spotykają, pytanie dotyczące życia codziennego.

Zbliżony zestaw pytań zastosowałam w ankiecie na temat piernika. Na podstawie tych odpowiedzi opracowałam wyniki.

W pracy starałam się w zrekonstruować językowo-kulturowy obrazu wycinków świata, jakimi są wybrane rodzaje pieczywa – chleb i piernik.

## 2. CZĘŚĆ TEORETYCZNA

### 2.1 JEZYKOWY OBRAZ ŚWIATA W POLSKIM UJĘCIU

Jerzy Bartmiński w swojej książce *Jezykowe podstawy obrazu świata* przedstawia kilka perspektyw na to, jak możemy spojrzeć na pojęcie *językowy obraz świata*.

Przed kilkunastu laty badacz wyraził opinię, że koncepcja językowego obrazu świata (JOS) jest bardzo popularna w językoznawstwie polskim. Na ten temat ukazało się prawie tysiąc publikacji, ale sama koncepcja nie jest jednoznaczna z teoretycznego czy metodologicznego punktu widzenia. Patrząc na badania porównawcze, które dotyczą koncepcji JOS, jak zauważył badacz – jednym z najważniejszych zadań jest „dokonanie elementarnych uzgodnień nie tylko co do przedmiotu badań i pola obserwacji, ale też co do metod zbierania materiałów i analizy danych” (Bartmiński 2006, s. 11). Bez tych rzeczy trudno będzie je w ogóle porównać. W świetle późniejszych publikacji, cytowanych w niniejszej pracy, można stwierdzić, że uzgodnienia te zostały wypracowane.

Pojęcie JOS ma złożony rodowód, którego początki sięgają amerykańskich etnolingwistów (Edwarda Sapira i Benjamina L. Whorfa), a konkretnie ich hipotezy zwanej „relatywizmem językowym“, nawiązuje dalej do niemieckiego językoznawcy Wilhema von Humboldta, który używał nazwy *Weltansicht* – ‘światogląd’ i Leona Weisgerbera ale korzeniami sięga także do francuskiego i włoskiego oświecenia. Amerykański autor Bock twierdzi, że językowy obraz świata zaczyna się w *Retoryce* Arystotelesa, w której mowa o toposach, czyli „sądach ogólnie przyjętych, znanych, «oklepanych», które określają, co jest możliwe a co niemożliwe, ustanawiają wspólne punkty odniesienia w procesie wnioskowania i przekonywania” (Bartmiński 2006, s. 11-12).

Koncepcja JOS rozwija się głównie w krajach słowiańskich, takich jak Polska i Rosja. Koncepcja „modelu świata“ i „naiwnego obrazu świata“ są od dawna poruszane w moskiewskiej szkole semantycznej. Boris A. Serebrennikow próbował opisać początkową syntezę. Pojęcie „językowy obraz“ i „model świata“ jest znane w Rosji od XIX wieku, ale według Nikity Tołstoja „przeżywa ostatnio swoje powtórne narodziny“ (cyt. za: Bartmiński 2006, s. 12).

J. Bartmiński zadaje pytanie: „Czym jest językowy obraz świata?“. Dla badacza są to różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości, którą można „ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Są to „sądy utrwalone“, które są jasno zdefiniowane, takie jak



gramatyka, słownictwo, przysłowia i ‘sądy presuponowane’, oparte na doświadczeniach społecznych, wierzeniach, mitach. Nie ma jednolitej definicji JOS i oscylują między traktowaniem JOS jako (według słów Renaty Grzegorzycykowej) „struktury pojęciowe utrwalonej (zakrzepłej) w systemie danego języka” (cyt. za: Bartmiński 2006, s. 12), a (wedle słów Ryszarda Tokarskiego) „„zbiorem prawidłowości» zawartych w związkach gramatycznych i strukturach leksyki, pokazujących różne sposoby widzenia i rozumienia świata“ (Bartmiński 2006, s. 12).

Gramatyka jest najważniejsza dla podstawy językowego obrazu świata. Dotyczy to kategorii: osoby, liczby, rodzaju, czasu, trybu, przypadku. Innym bardzo ważnym typem danych, dającym dostęp do językowego obrazu świata jest słownictwo, które traktuje się jako „klasyfikator społecznych doświadczeń“. Kolejnym elementem są frazeologizmy. Bartmiński pisze, że nie wolno oddzielać różnych części języka, zawsze trzeba brać pod uwagę „gramatykę, leksykę, nazwy podstawowe, derywaty i ich konwencjonalne użycie“. JOS dotyka tekstów językowych, które są oparte na społecznych konwencjach (Bartmiński 2006, s. 13).

Pełna rekonstrukcja JOS, według autora powinna włączać też dane tzw. „przyjęzykowe“, tj. wierzenia, przekonania i wspólna nadawcy i odbiorcy utrwalona w społeczności językowo-kulturowej wiedza o świecie (zob. Bartmiński 2006, s. 14).

JOS – jak pisze J. Bartmiński – jest „potoczną interpretacją rzeczywistości“ stworzoną przez przeciętnego człowieka – użytkownika danego języka i pokazuje jego punkt widzenia, styl myślenia i postrzegania świata. Bartmiński pisze, że Jurij Apresjan mówi, że ten JOS jest naiwny – jednocześnie antropocentryczny i etnocentryczny. Ten obraz został stworzony przez samych ludzi. Jak zauważa lubelski badacz „JOS przekazywany wraz z językiem, jest zarazem praktyczny, wystarczający na potrzeby codziennej komunikacji” (Bartmiński 2006, s. 14). Bartmiński podaje, że język jest łącznikiem między ludźmi, przeszłością i przyszłością i wzbogaca ludzkość.

W artykule *Pojęcie językowego obrazu świata* Renata Grzegorzycykowa napisała kilka spojrzeń na pojęcie JOS. Według badaczki: „Dotyka ono podstawowego dla teorii języka, a ściślej filozofii języka, problemu stosunku języka do rzeczywistości” (Grzegorzycykowa 1999/2004, s. 41). Autorka uważa, że osoba zajmująca się językiem i jednostkami językowymi powinna zaakceptować możliwe konsekwencje filozoficzne. Mówi, że językoznawstwo tradycyjne obiektywnie bada relacje między językiem a rzeczywistością i że współczesne językoznawstwo podchodzi do tego zagadnienia w sposób subiektywny. Przykładem w językoznawstwie polskim jest teoria Leona

Zawadowskiego, który zajął się kwestią relacji między obiektywnymi wyrażeniami językowymi a przedmiotami rzeczywistymi. Jeden ze sposobów subiektywnego spojrzenia zawarty jest w wierszach i można w nim powiedzieć, że konkretny autor stworzył poezję o określonym językowym obrazie świata.

W celu dokonania przeglądu sposobu definiowania JOS na gruncie lingwistyki polskiej korzystam z książki *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce* autorki Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej. Po raz pierwszy w literaturze polskiej (*Encyklopedia wiedzy o języku polskim* pod redakcją Stanisława Urbańczyka) JOS został zdefiniowany przez Walerego Pisarka:

JOS, czyli obraz świata odbity w danym języku narodowym, nie odpowiada ściśle rzeczywistemu obrazowi, odkrywanemu przez naukę. Wskutek tego możliwe jest, że między obrazami świata odbitymi w poszczególnych językach narodowych zachodzą znaczne różnice, spowodowane m.in. różnymi warunkami bytowania danych narodów. Szczególnie wyraźnie JOS odbity w danym języku przejawia się w systemie leksykalnym: najbardziej rozwinięte słownictwo dotyczy z reguły tej sfery zjawisk, która w życiu danej społeczności odgrywa najważniejszą rolę i odwrotnie, słownictwo odnoszące się do zjawisk nie mających większego znaczenia charakteryzuje się ubóstwem. Wskutek tego obraz świata odbity w języku przez pryzmat życia społecznego zawiera element subiektywności. Z kolei jednak użytkownicy danego języka, myśląc o rzeczywistości pozajęzykowej, posługują się pojęciami mieszczącymi się w jego systemie leksykalnym. W ten sposób język ukształtowany przez doświadczenie społeczne narodu sam do pewnego stopnia determinuje sposób widzenia świata, czyli 'tworzy' obraz rzeczywistości (cyt. za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 104).

Możemy zrozumieć definicję Pisarka w ten sposób, że JOS może się różnić w zależności od języka, np. w zależności od dojrzałości narodów i dojrzałości ich języków.

Kolejna definicja została napisana wspólnie przez Jerzego Bartmińskiego i Ryszarda Tokarskiego (w artykule *Językowy obraz świata a spójność tekstu*):

Pewien zespół sądów mniej lub bardziej utrwalonych w języku, zawartych w znaczeniach wyrazów lub przez te znaczenia implikowanych, który orzeka o cechach i sposobach istnienia obiektów świata pozajęzykowego. W tym sensie JOS jest utrwaleniem zespołu relacji zawartych w językowym ukształtowaniu tekstu, a wynikających z wiedzy o świecie pozajęzykowym (cyt. za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 104).

S. Niebrzegowska-Bartmińska przytacza także definicję tu także autorkę Grzegorzyczkową, która patrzy na JOS poprzez system językowy i podkreśla jego trwałość:

Językowy obraz świata chciałabym rozumieć jako strukturę pojęciową utwaloną (zakrzepłą) w systemie danego języka, a więc jego właściwościach gramatycznych i leksykalnych (znaczeniach wyrazów i ich łączliwości), realizującą się, jak wszystko w języku, za pomocą tekstów (wypowiedzi) (cyt. za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 105).

Chodzi tu o to, że R. Grzegorzyczkowa chciała zwrócić uwagę na to, że w języku musimy się kierować czymś, odpowiednią strukturą.

Inna definicja została sformułowana przez Jerzego Bartmińskiego, dla którego pojęcie JOS było ważnym składnikiem programu badań etnolingwistycznych:

Przez językowy obraz świata rozumiem zawartą w języku interpretację rzeczywistości, którą można ująć w postaci zespołu sądów o świecie. Mogą to być sądy bądź to utwalone w samym języku, w jego formach gramatycznych, słownictwie, kliszowanych tekstach (np. przysłów), bądź to przez formy i teksty języka implikowane (cyt. za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 105).

Inną autorką, o której wspomina Niebrzegowska-Bartmińska, jest Jolanta Maćkiewicz, która mówi o różnicy między obrazem świata i językowym obrazem świata, wyraźnie je oddziela:

Obraz świata to – w aspekcie genetycznym odbicie doświadczenia poznawczego jakiejś społeczności, w aspekcie pragmatycznym – takie modelowanie, które umożliwi człowiekowi poruszanie się w nim. Obraz świata jawi się jednocześnie jako opis świata dokonywany z pewnego punktu wiedzenia i jako model świata regulujący ludzkie zachowania. Obraz świata to inaczej wiedza o rzeczywistości, [...]. Właściwy danej społeczności obraz świata może przejawiać się w różnego rodzaju systemach znakowych: w ikonografii, szeroko rozumianej symbolice, w zwyczajach i obrzędach, w stosunkach i urządzeniach społecznych.

Językowy obraz jest tylko częścią tak rozumianego obrazu świata i to częścią o dość specyficznym statusie. Jest to ta część obrazu świata, która przejawia się w danych językowych. Inaczej mówiąc, jest to sposób, w jaki wniesiona zostaje do języka doświadczona, przeżyta i wyobrażona przez wspólnotę komunikatywną rzeczywistość (cyt. za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 105-106).

Ryszard Tokarski – autor kolejno prezentowanej tu definicji JOS – skupił się na formie strukturalnej i porządku w nim panującym. Według badacza JOS – to:

zbiór prawidłowości zawartych w kategoryalnych związkach gramatycznych oraz w semantycznych strukturach leksyki, pokazujących swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata oraz ogólniejsze rozumienie organizacji świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości (cyt. za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 106).

J. Bartmiński dodaje, że pojęcie JOS składa się z trzech członów: języka, obrazu i świata. W pojęciu zawiera się więc odniesienie do trzech sfer. Pierwszy człon odsyła do języka, trzeci wskazuje na obiektywnie istniejącą rzeczywistość, a drugi – na sferę wyobraźniową, która pośredniczy między nimi (zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 107). Badacz wyjaśnia, że w opisie JOS można stosować dwie procedury badawcze: a) semazjologiczną, czyli wychodzącą od nazwy językowej (leksemu) w stronę znaczeń i oznaczanego przedmiotu i b) onomazjologiczną, czyli wychodzącą od przedmiotu w stronę nazwy i wyobrażenia (zob. tamże, s. 107-108). W niniejszej pracy przyjmuję pierwszą procedurę badawczą – od nazw *chleb* i *piernik* do znaczeń i oznaczanych nimi przedmiotów.

## 2.2 PODSTAWA MATERIAŁOWA

Sposoby rekonstrukcji JOS jak pisze badacz „muszą odpowiadać sposobowi jego istnienia (ontologii). Jeśli JOS jest obecny w języku naturalnym (a nie sztucznym) jako obraz ‘naiwny’ [...] to powinniśmy szukać go w potocznym wariacie języka narodowego, a nie urzędowym czy naukowym. [...] Traktujemy styl potoczny jako centrum systemu stylowego polszczyzny, od którego odróżniają się inne style: artystyczny, naukowy, urzędowy, publicystyczny“ (Bartmiński 2014, s. 283).

Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska w książce *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce* przytacza trzy typy danych wykorzystywanych w badaniach etnolingwistycznych do rekonstrukcji JOS, które stanowią podstawę materiałową: system, tekst i ankieta (zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 112):

1. Dane systemowe – „można zestawiać na podstawie słowników i opracować, weryfikując je na podstawie własnej (badacza) kompetencji i intuicji. [...] Językowy obraz świata jako zawarta w języku, różnie zwerbalizowana interpretacja rzeczywistości, dająca się ująć w postaci zespołu sądów o świecie, jest utrwalony w znaczeniach słów, ich etymologii,

w znaczeniu derywatów, jest dostępny poprzez badanie łączliwości leksykalnej, frazeologizmów i metafor“ (Bartmiński 2014, s. 284).

2. Dane tekstowe – „są tak bogate i zróżnicowane, że powstaje problem, jak nie utonąć w morzu indywidualnych tekstów, form gatunkowych, orientacji aksjologicznych i ideologicznych. [...] preferujemy przysłowie jako minimalny tekst o dużej wartości kulturowej i poznawczej; teksty dziennikarskie i publicystyczne, najbliższe potocznej świadomości językowej; eseje humanistyczne adresowane do szerokich kręgów społeczeństwa i przynoszące pogłębione rozumienie świata i człowieka, obecne jednak w dyskursie ogólnospołecznym“ (Bartmiński 2014, s. 284-285). Można wykorzystać zbiory tekstów, składające się na narodowy korpus języka polskiego, „z którego za pomocą klucza leksykalnego można wydobyć stosowne konteksty“ (Bartmiński 2014, s. 284).

3. Dane ankietowe – dane uzyskane drogą eksperymentalną „tj. teksty wywołane metodą ankietową (przy badaniu języka ogólnego) czy z zastosowaniem kwestionariuszy (przy badaniach terenowych)“ (Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 112).

W artykule *Pojęcie „językowy obraz świata“ i sposoby jego operacjonalizacji* Jerzy Bartmiński odnotował, jakie dane są ważne dla opisu (rekonstrukcji) językowego obrazu świata:

- słownictwo – leksykon stale się rozwija i wzbogaca,
- integralne znaczenia słów – „obejmujące zarówno strefę jądrową, jak i strefy peryferyjne, a więc elementy kategoryzacyjne i wszystkie cechy przypisywane pozytywnie przedmiotowi – elementy o charakterze encyklopedycznym i jawnie subiektywne“ (cyt. za Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 182),
- forma wewnętrzna słowa – rozróżnia formacje słowotwórcze "żywe", które są czytelne dla czytelnika, oraz formacje słowotwórcze "martwe", w przypadku których musimy skorzystać z badań etymologicznych, aby poznać jego znaczenie,
- pola semantyczne – ich: ilość, wewnętrzną organizację i jakość eksponentów leksykalnych, chodzi o podanie hiperonimu i hiponimu, synonimów i antonimów, regularnych ciągów derywacyjnych i relacji syntagmatycznych,
- frazeologizmy, utarte kolokacje (inaczej frazemy), metafory (czyli derywaty semantyczne),
- gramatyka – kategorie językowe,
- teksty – dotyczy to zarówno tekstów minimalnych - przysłów, jak i dłuższych wielozdaniowych tekstów,

- dane tzw. „przyjęzykowe“ – zachowania, praktyki, przekonania i wierzenia, bez których nie można się normalnie porozumiewać i interpretować wypowiedzi,
- badania ankietowe – ankiety otwarte i zamknięte (zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 182-183).

Jerzy Bartmiński i Wojciech Chlebda spisali cztery podstawowe grupy faktów, które tworzą podstawę materiałową do badania pojęć aksjologicznych:

- dane słownikowe – ich źródłem są słowniki danego języka etnicznego, ten typ danych jest podawany w układzie chronologicznym,
- dane tekstowe – „pochodzące z ekscerpcji dyskursów publicznych, zwłaszcza z «publicystyki wysokiej»“ (Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 183),
- dane korpusowe – dane (konteksty) pozyskane z korpusów tekstów i wyszukiwarek internetowych
- dane eksperymentalne – ankiety, traktowane jako teksty wywołane – preferowane są ankiety otwarte (zob. tamże).

Jak wspomniano wyżej w badaniach etnolingwistycznych wykorzystuje się słowniki, które dają dostęp do danych systemowych. Możemy w nich znaleźć np. definicje wyrazów, synonimy, antonimy, utarte połączenia i całe bogactwo znaczeniowe słów. Skupię się w tym miejscu na znaczeniu danych etymologicznych w rekonstrukcji JOS. Jak pisze Irena Szczepankowska w książce *Semantyka i pragmatyka językowa*, można powiedzieć, że etymologia – to ‘pochodzenie wyrazów’. Autorka wyjaśnienia, że możemy porównać pochodzenie słów pod kątem historii i zobaczyć, jak wchodzą ze sobą w interakcje. Dzięki etymologii możemy bardziej skupić się na słowie, a z drugiej strony dobrze je poznać. Szczepankowska pisze również, że studia ewolucji fonetycznej i semantycznej morfemów pomoże nam dowiedzieć się, jak powstały słowa, „których związek brzeniowy i znaczeniowy nie jest uchwytny dla współczesnych użytkowników języka<sup>1</sup>” (Szczepankowska 2011, s. 36). Etymologia łączy również języki pokrewne. Oznacza to, że słowo brzmi bardzo podobnie w kilku pokrewnych językach. Dzieje się tak np. w językach słowiańskich i indoeuropejskich<sup>2</sup>. Dalej badaczka pisze, że etymologia pozwala zajrzeć w głębsze i starsze struktury leksykalnej języka i „umożliwia częściową rekonstrukcję JOS odległych przodków – niedostępnego dzisiaj ich potomkom na

<sup>1</sup> Jako przykłady podaje Szczepankowska: „prawy i prosty; gniew i gnić; rzecz i rok.“ (Szczepankowska 2011, s. 36).

<sup>2</sup> Jako przykład podaje wyraz *noc* „polski – noc, rosyjski – ночь, niemiecki – Nacht, łaciński – noktis, angielski – night, itd.“ (Szczepankowska 2011, s. 36).

skutek zmian fonetycznych i procesów leksykalizacji zachodzących w języku“ (Szczepankowska 2011, s. 37). Wyjaśnia następnie, czym jest etymologia ludowa, że jest to „naiwna, niezgodna z ustaleniami naukowej etymologii interpretacja znaczenia strukturalnego wyrazu lub połączenia wyrazowego“ (tamże).

### 2.3 DEFINICJA KOGNITYWNA

Jerzy Bartmiński – autor artykułu *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji* i projektodawca definicji kognitywnej pisze, że jest to typ definicji, która:

„za cel główny przyjmuje zdanie sprawy ze sposobu pojmowania przedmiotu przez mówiących danym językiem, tj. [...] z utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji jego zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania. [...] Jednostką podlegającą definiowaniu jest „przedmiot mentalny“ w całym bogactwie jego charakterystyki utrwalonej w językowym obrazie świata. Co ważne, „przedmiot“ ten jest projekcją, a nie odbiciem, niezależnie od tego, że zwykle istnieje możliwość porównywania go (i stwierdzenia podobieństw) z przedmiotem rzeczywistym, dostępnym doświadczeniu empirycznemu (cyt. za: Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 111-112).

Ponadto, według założeń J. Bartmińskiego, „definicja kognitywna powinna zdawać sprawę ze sposobu pojmowania «przedmiotu» przez mówiących danym językiem“ (Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 150) i dostarczyć opisu, jak pisze sam autor: „utrwalonej społecznie i dającej się poznać poprzez język i użycie języka wiedzy o świecie, kategoryzacji zjawisk, ich charakterystyki i wartościowania (cyt. za: tamże). Definicja ta powinna odpowiedzieć na pytanie jak mówiący danym językiem rozumieją znaczenie danego „przedmiotu“ (zob. tamże).

To co możemy powiedzieć o przedmiocie, a więc „sądy o przedmiocie“ mogą mieć formę zdania lub tekstu i są one łączone w ramach bloków (podkategorii semantycznych), które nazywa się fasetami. Faseta w informacji naukowej – to „'podkategoria', 'grupa klas odpowiadających jakiejś wspólnej charakterystyce', oznaczających np. rodzaj materiału, rodzaj czynności itd.“ (Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 112). Fasety są ustalane w sposób naturalny niż mechaniczny. Wybór i układ faset wynika np. z intuicji rodzimego użytkownika języka i analizowanego materiału itd. Jest często rozumiana jako zbiór sądów, które tworzą eksplikację. Fasety mogą się różnić w zależności od tego, czy przedmiot jest opisywany w odniesieniu do ludzi czy przyrody nieożywionej, religii, czy

innych koncepcji ideologicznych. Najczęściej publikowane fasety stosowane w hasłach w pierwszym tomie lubelskiego *Słownika stereoetyków i symboli ludowych*, zatytułowanym *Kosmos* to:

- nazwy
- derywaty, synonimy, kohiponimy
- hiperonim – oznacza to, że leksem ma wyższość nad innymi
- hiponim – oznacza to bardziej szczegółowe pojęcie niż słowo inne
- kolekcja – oznacza, z jakimi innymi rzeczami możemy je powiązać
- opozycje – antonimy
- pochodzenie – wskazuje, od czego pochodzi to słowo i jakie słowa się od niego wywodzą
- wygląd – rozmiar, kolor, struktura
- właściwości, które nie są związane z wyglądem
- części – czego potrzebuje przedmiot, aby istnieć, z jakich części się składa
- czas – jest tłem czegoś
- ekwiwalencje między przedmiotami
- symbolika – symbole są związane z przedmiotem lub że przedmiot jest symbolem czegoś i inne (zob. Niebrzegowska-Bartmińska 2020, s. 112-113).

## 2.4 PRZYSŁOWIA

W *Uniwersalnym słowniku języka polskiego* pod redakcją Stanisława Dubisza przysłowie definiowane jest jako: „krótkie zdanie (lub zdania) zaczerpnięte ze źródeł literackich lub ludowych i utrwalone w tradycji ustnej, wyrażające jakąś myśl ogólną: sentencję, wskazówkę, przestroagę“ (USJP Dub 2006, s. 813; por. SWJP Dun, s. 911).

W *Słowniku współczesnego języka polskiego* pod redakcją Bogusława Dunaja, oprócz przytoczonej wyżej definicji czytamy, że przysłowia są mądrością narodu (SWJP Dun 1996, s. 911).

Katarzyna Kłosińska – autorka słownika przysłów (*Słownik przysłów, czyli przysłownik*) – stwierdza, że przysłowia są znane od dawna, ale do połowy XVII wieku nazywano je *przypowieściami*. Termin ten odnosił się jednak nie tylko do przysłowia, ale także do bajki. Słownik wskazuje również na łaciński termin *proverbium*, a gdy go rozdzielimy, otrzymamy *pro*, czyli 'miejsce' i *verbum*, czyli 'słowo', ponadto autorka „wskazuje na nietypowość takiego środka wyrazu – na to, że używa się go zamiast zwykłych słów“ (Kłosińska 2004, s. 7). Druga łacińska nazwa to *adagium*, która była kiedyś używana w odniesieniu do przysłów antycznych.



Kłosińska we wstępie do słownika wspomina dwa terminy. Pierwszym z nich jest *paremiologia*, czyli nauka o przysłowiach. Termin ten można również spotkać dla nazwania językowego zasobu przysłów. Drugi termin to *paremiografia*, czyli 'tworzenie ksiąg przysłów', gromadzenie i opracowywanie przysłów. Dalej autorka pisze, że przysłowie w języku greckim brzmi: 'paroimia', a „do niedawna przysłowiem nazywano w zasadzie każdy środek językowy, który odznaczał się niedosłownością znaczenia i trwałością formy“ (Kłosińska 2004, s. 7). Możemy tu wymienić różne formy: wyrażenia, zwroty, frazy, porównania, sentencje, aforyzmy, maksymy. K. Kłosińska podkreśla, że „przysłowie jest jednostką tekstu, tworem literacko-językowym, mającym postać zdania (często rymowanego), charakteryzującym się stałością formy oraz «dwustopniowością» znaczenia“ (Kłosińska 2004, s. 7).

Należy zaznaczyć, że przysłowia są jednostkami tekstowymi, mają własne znaczenie, dlatego nie musimy układać z nich zdań, aby miały sens, tworzą one teksty minimalne. Autorka pisze, że możemy je znaleźć w tekście jako np. cytaty, gotowe teksty w tekście – i one tworzą całość, natomiast frazeologizmy wymagają wielu połączeń, a z tego można ułożyć zdanie, które daje sens. Jeśli jeszcze porównamy frazeologizmy z przysłowiami, to frazeologizmy zmieniają swoją formę, natomiast przysłowia są stabilne, nie zmieniają swojej formy nawet w czasie przeszłym czy przyszłym, to znaczy, że forma jest stała.

Przysłowie ma znaczenie dwustopniowe – „mówi o jakiejś określonej sytuacji, z której wynika zasada ogólna [...] i mogą być używane w rozmaitych sytuacjach“ (Kłosińska 2004, s. 9).

## 2.5 SYMBOL

Władysław Kopaliński – autor *Słownika symboli* próbuje wyjaśnić, czym jest symbol. Termin ten wywodzi się od starożytnego greckiego słowa *symbolon*, jak pisze autor:

oznaczającego pierwotnie niewielki, rozłamany na pół przedmiot z metalu, kości, wypalanej gliny, drewna, jak np. pierścień czy tabliczka. Połówki te stanowiły znak rozpoznawczy dla dwóch osób, które łączył jakiś interes, wiązała umowa, kojarzyło pokrewieństwo, jednoczyły obowiązki przymierza, przyjaźni, gościnności czy pomocy. Gdy przybywał z odległych stron ktoś nieznanomy, syn, przyjaciel, współnik czy rządca drugiej osoby, przywożąc z sobą połówkę pierścienia czy tabliczki, wystarczyło przypasać do siebie (grecki *ymballein*) krawędzie obu części, aby mieć pewność, że przybysz jest godny zaufania (Kopaliński 1990, s. 7).

Można powiedzieć, że symbol dzieli się na:

1. ‘znaki konwencjonalne’ – należą do tego flagi, herby, litery, cyfry, znaki fabryczne, drogowe, matematyczne itd.
2. przedmioty, pojęcia, wyobrażenia, przeżycia związane jakimś wewnętrznym stosunkiem z innym przedmiotem, pojęciem itd.

Dalej autor pisze, że: „Na obszarach tych samych lub pokrewnych tradycji kulturowych czy religijnych pewne rzeczy, wyrazy i znaki przywoływały w umysłach, uczuciach i wyobraźni naszych przodków inne rzeczy, wyrazy i znaki. W zjawisku tym istotnie jest nie to, jakie są rzeczywiste związki między tymi rzeczami i pojęciami, ale to, w co wierzono i jak kojarzono“ (Kopaliński 1990, s. 7).

Mówi jednak, że czysta definicja i analiza symbolu jest bardzo trudna. Porównuje to do cebuli – obierasz cebulę, aby znaleźć inną cebulę. Różne dziedziny pracy, takie jak: „historia, teoria i filozofia kultury, estetyka, językoznawstwo, plastyka, medycyna, psychologia, prahistoria, etnografia, socjologia, religioznawstwo interesują się żywo działaniem, wpływami i wykładnią symboli. Czynią to także we własnym, dobrze zrozumianym interesie, polityka, propaganda, marketing i reklama“ (Kopaliński 1990, s. 8).

## 2.6 ANKIETA

W artykule Jerzego Bartmińskiego *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata* czytamy, że ankieta jest jako rodzaj eksperymentu lingwistycznego, „który pozwala dotrzeć do potocznej świadomości językowej, do sposobów rozumienia słów i zebrać teksty pokazujące ciągi syntagmatyczne i relacje paradygmatyczne badanego słowa“ (Bartmiński 2014, s. 279). Dalej mówi, że mamy dwa rodzaje ankiet – zamknięte i otwarte. A gdy porówna się wszystkie wyniki rekonstrukcji JOS<sup>3</sup>, okazuje się, że ankiety, jeśli są przeprowadzane zgodnie z zasadami, mogą dać bardzo wymierne i bogate rezultaty. Ankiety są ważne, ponieważ mogą potwierdzić definicje w słownikach, ale także wnieść nową wiedzę.

Badania ankietowe są stosowane w naukach społecznych, głównie w socjologii, a także w lingwistyce. Zaletą ankiet socjologicznych jest to, że dają one dostęp do opinii

---

<sup>3</sup> Wspomina tam, że sposoby rekonstrukcji JOS w ramach projektu EUROJOS, które stanowią przedłużenie etnolingwistycznych badań rozpoczętych w środowisku językoznawczym w Lublinie (Bartmiński 2014, s. 280).

społecznej, a ich przeciwieństwem jest opinia publiczna kreowana przez politykę, która znajduje się w tekstach oficjalnie publikowanych.

Jak pisze etnolingwista: „Ankiety lingwistyczne są najkrótszą drogą dotarcia do potocznej świadomości językowej, do słów, ich sposobów rozumienia, łączenia w ciągi syntagmatyczne i w relacje paradygmatyczne. Ankieta jest rodzajem eksperymentu, w którym bierze udział określona (nieprzypadkowa) grupa respondentów, wypełniających polecenia eksploratora pod jego nadzorem w wyznaczonym miejscu i czasie“ (Bartmiński 2014, s. 287).

Jakie punkty możemy mieć w ankiecie lingwistycznej:

- leksem (np. pytanie o jego znaczenie),
- zdanie (uzupełnienie lub przekształcenie),
- pojęcie (relacje nadrzędności, podrzędności, implikacje),
- przedmiot (pytamy, jak nazwać obiekt).

Jerzy Bartmiński napisał, w jaki sposób zorganizować ankietę:

1. przemyślany zestaw zadawanych pytań i poleceń,
2. odpowiedni dobór respondentów,
3. metodyczny sposób opracowania zebranych danych,
4. wnikliwa ich interpretacja.

Ankieta zamknięta – ta ankieta jest prostsza, respondenci otrzymują rubryki przy każdym pytaniu, w których są już wymienione odpowiedzi i muszą tylko zaznaczyć tę właściwą według nich. Ankieta ta jest łatwiejsza w użyciu i podsumowaniu wyników, ale jej wadą jest to, że respondenci są ograniczeni wyborem określonych odpowiedzi.

Ankieta otwarta – ta ankieta jest o tyle lepsza, że na respondentów nie ma wpływu wybór opcji, a więc każdy może udzielić czysto samodzielnej odpowiedzi. Bartmiński pisze, że „otwarty charakter mają testy skojarzeniowe i ankiety typu kognitywnego“ (Bartmiński 2014, s. 290).

### 3. CZĘŚĆ PRAKTYCZNA

#### 3.1 JEZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ CHLEBA

W tym rozdziale przedstawię miejsce chleba w kulturze, omówię etymologię leksemu *chleb*, jego definicję oraz przysłowia, które odnoszą się do chleba i go charakteryzują.

##### 3.1.1 CHLEB W KULTURZE

Kazimierz Długosz pisze w swoim artykule *Językowy obraz chleba w Biblii i w przysłowia*ch, że chleb to nie tylko potrawa, którą zawsze mamy w domu i którą ludzie znają od dawna, ale to także rzecz, która nas opisuje, która mówi coś o nas, ludziach i kulturze. Długosz napisał: „Chleb ma moc niebywałą, więc chylmy przed nim czoła. On usta krzyczące zamknąć może i serce otworzyć” (Długosz 2001, s. 153).

K. Długosz formułuje dalej, że „chleb był w centrum uwagi człowieka od czasów starożytności – będąc symbolem ciała bóstwa<sup>4</sup>” (Długosz 2001 s. 153). Autor stwierdza, że ludzie myśleli o chlebie jako o bogactwie. Ten, kto miał chleb, nie cierpiał. Ludzie mogli napełnić żołądki chlebem nie tylko dla siebie, ale także dla tych, którzy nie mogli go kupić. To, że kogoś było stać na chleb, oznaczało też, że pracowało się i zarabiano. Chleb był również łatwy do owinięcia na czas podróży. Był także nadzieją na narodziny nowych dzieci. Ludzie dziękowali i modlili się o chleb. Jak podaje Długosz, ludzie dawali chleb różnym bogom. Na przykład Grecy mieli dar dla boga Demeter a Egipcjanie dla boga Słońca. Biblia mówi, że chleb jest jedną z najważniejszych rzeczy, których człowiek potrzebuje do życia. A w Polsce chleb też ma swoje miejsce i historię (zob. tamże).

Samanta Kowalska w artykule *Chleb – rola i znaczenia w tradycji ludowej* stwierdza, że chleb jest dziś brany i rozumiany inaczej niż w przeszłości. Dzisiaj uważamy chleb za rzecz łatwo dostępną, którą możemy dostać w każdej chwili i którą mamy na talerzu przynajmniej raz dziennie. W przeszłości pieczenie chleba było ważne dla rodzin, sąsiadów, znajomych. Wnuczki piekły chleb według tego samego przepisu, co ich babcie. Wzięli to za część tradycji, poczuli, że jest wokół tego dobra energia, różne znaczenia. Religia była ważną częścią pieczenia chleba. Z tym wiązały się również zwyczaje ludowe. Chleb był obok ludzi od początku do końca ich życia. Jednak w ostatnim stuleciu chleb nie wszędzie był automatycznym jedzeniem. Na przykład w niektórych regionach Polski

---

<sup>4</sup> Definicję tę podał również Władysław Kopaliński w *Słowniku symboli* (por. Kopaliński 1991, s. 38).

chleb był świątecznym posiłkiem. Dlatego chleb był czczony w pewnym stylu. Chleba nie można było wyrzucić, gdyby np. upadł na ziemię. Wszyscy byli szczęśliwi, gdy chleb leżał na stole (zob. Kowalska 2015, s. 216).

W swoim tekście Kowalska stwierdza dalej, że bardzo ważne było, aby chleb był wypiekany według właściwych receptur, ale też zgodnie z właściwymi tradycjami. Uważano, że jeśli zrobiliby się coś innego podczas pieczenia chleba, mogłoby to źle wpłynąć na samopoczucie młodej kobiety lub całej jej rodziny. Dlatego nie traktowali tego lekko (zob. Kowalska 2015, s. 216-217).

Kowalska opisuje też, jak kiedyś był chleb pieczony i pisze, że do wypieku chleba było kilka rodzajów mąki. Do wyboru była mąka żytnia, pszenna lub kukurydziana. Ludzie nie chcieli, żeby chleb był płaski. Wkładali do niego tzw. „przymieszki“. Dlatego do ciasta można dodać soczewicę, groch, ziemniaki, lebiędę oraz otręby. Dodanie tam tych składników pomagało chlebowi nabrać kształtu, ale także złagodzić pierwszy głód. Chleb nie był wypiekany codziennie, tak jak dzisiaj, ale tylko raz w tygodniu – w piątek albo w sobotę. Ciasto chlebowe musiało odpocząć przez noc. Ciasto musiało mieć przez cały czas tę samą temperaturę, więc było przykryte np. ubraniem, kocem lub czystą ściereczką. Następnego dnia kobieta dodała do ciasta sól i musiało być ono wyrabiane ręcznie przez około godzinę. Zanim ciasto mogło zostać uformowane przed wypiekiem, należało zaznaczyć je krzyżem. Tutaj jest to związane z religią. W cieście zrobiono również dziurki, aby można było tam wlać wodę. Zanim chleb mógł być upieczony, najpierw wkładano np. liście kapusty lub chrzanu do pieca. Chleb był smarowany jajkiem lub wodą, aby błyszczał, a na wierzchu umieszczano kminek, czarnuszkę i mak. Pierwszego upieczonego chleba nie można było kroić nożem, dzieliło się go przez łamanie.

Podczas pieczenia chleba należało przestrzegać pewnych zasad. Przed włożeniem chleba do pieca należało zamknąć drzwi do pokoju. Jeśli w pomieszczeniu był ktoś z kobietą piekącą chleb, kobieta musiała ukryć ogień. Jeśli tego nie zrobiła, mówiono, że chleb nie upiecze się prawidłowo. Kolejnym przesądem dotyczącym pieczenia chleba było to, że z chwilą umieszczenia chleba w piekarniku nie wolno było rozmawiać w pokoju. Konsekwencją byłoby kruszenie się chleba. Jednym z pozytywnych powiedzeń było to, że kiedy chleb w piekarniku odwrócił się do góry nogami, ludzie mogli się spodziewać wizyty lub, jeśli w piecu upieczono dwa bochenki, które połączyłyby się podczas pieczenia, oznaczało to, że para będzie żyła szczęśliwie i długo (zob. Kowalska 2015, s. 217).

Chleb kojarzył się też z narodzinami dzieci. Ludzie myśleli, że dziecko pochodzi z innego świata, w którym są ludzie, którzy już umarli, więc to było dla wszystkich nieznanne.

Matka, która była w ciąży nawet po urodzeniu dziecka, została uznana za 'nieczystą', ponieważ miała w sobie dziecko z innego świata. Kiedy urodziło się dziecko, matka otrzymywała chleb, aby się oczyścić. Chleb został również podany położnej, aby pozbyć się innego świata. Dziecku dawało się chleb, ponieważ oznaczał dobrobyt i dostatek. Matka chrzestna otrzymała również chleb od matki dziecka, aby pomóc dziecku na chrzcie dostać się do naszego świata z tego innego świata (zob. Kowalska 2015, s. 218).

Chleb miał również swoje znaczenie, gdy mężczyzna i kobieta pobierali się. Mężczyzna, który miał powiedzieć „tak“ na weselu, dostawał kawałek świeżo upieczonego chleba. Młoda kobieta, którą poproszono o rękę także otrzymywała chleb. A jeśli ona lub jej rodzice go zaakceptowali, oznaczało to, że zgodziła się na ślub.

Kowalska dalej pisze o tzw. weselnym pieczywiu, który nazywał się *korowaj*. Do jego przygotowania używano wyłącznie składników najwyższej jakości. Chleb był ozdobiony różnymi figurkami z ciasta w kształcie różnych roślin i zwierząt. Autorka informuje, że: „Wiele z nich miało znaczenie symboliczne, kosmologiczne nawiązujące na przykład do wieczności wszechświata, odradzania się życia, płodności, nieżyjących bliskich“ (Kowalska 2015, s. 219). Dziewczęta nie mogły piec tego chleba, mogły go piec tylko kobiety, które były już zamężne lub zaręczone. W pomieszczeniu, w którym wypiekano chleb, kobiety musiały przebywać same. Zgodnie z tradycją chleb musiał być dobrze wypieczony za pierwszym razem, w przeciwnym razie mógł przynieść pecha nowożeńcom (zob. tamże).

Podczas każdego święta, wydarzeń, nawet prac domowych w ciągu roku na stole musiał pojawić się chleb. Kowalska podała przykład chłopów zabierających ze sobą chleb na pierwszą orkę jako symbol 'dostatku, odradzania się, płodności w tym przypadku w celu spowodowania obfitych plonów'. Był to jeden z tzw. rytuałów inicjalnych. Pod koniec żniw odbywały się dożynki, podczas których wypiekano wielkie bochenki chleba i to było tzw. rytuałem końcowym. Badaczka stwierdza, że „Miało to również znaczenie symboliczne – chleb był pieczony z mąki, czyli darów ziemi, w ten sposób człowiek dotykał tajemnicy kosmologii“ (Kowalska 2015, s. 220).

Chleb spełniał również swoją funkcję w przypadku zwierząt gospodarskich, które były chore, aby je odkadzić. Ponadto, gdy ktoś wprowadzał się do nowego domu, musiał przynieść ze sobą chleb. Gdy piorun wywołał pożar, wrzucano tam chleb, aby go ugasić. We wsi wierzono, że podczas przenoszenia mleka musi być przykryte, aby czary nie zaszkodziły pieczeniu chleba lub wyrabianiu masła (zob. tamże).

Chleb miał być również lekarstwem, np.: „na bóle głowy, oczu, kurczajki (brodawki), rany, zgage, epilepsję, ugryzienia psa chorego na wściekliznę, ukąszenie węża“ (Kowalska 2015, s. 222).

Ludzie wierzyli też, że guzy znikną dzięki okładom z żytniego chleba. Chleb, który myszy gryzły, miał pomagać na bóle zębów, a jak kogoś bolały zęby i dziąsła, to powinien był myć twarz wódką, a nie wodą.

Ludzie bardzo cenili chleb, dlatego o chlebie pisano różne wiersze. Jeden z wybitnych polskich pisarzy Cyprian Kamil Norwid w utworze *Moja piosnka* napisał o chlebie:

„Do kraju tego, gdzie kruszynę chleba  
Podnoszą z ziemi przez uszanowanie  
Dla darów nieba,  
Tęskno mi, Panie” (Norwid, 1934).

### 3.1.2 ETYMOLOGIA LEKSEMU CHLEB

Chleb – „prasłowo o zasięgu ogólnosłowiańskim o niejasnej etymologii“ (Przybylska, Pręczyk-Kisielak 2021, s. 42)

Luděk Sládek w tekście (*Chlěb daruj každému, ne každého chlěb jez*), opublikowanym na portalu internetowym *kamposesku.cz* podaje, że słowo chleb brzmi bardzo podobnie w krajach słowiańskich i „pochodzi od słowa prasłowiańskiego chlěbъ” (zob. Sládek). O powszechnie przyjętym prasłowiańskim pochodzeniu wyrazu przeczytamy także w internetowym *Wielkim słowniku języka polskiego* pod redakcją Piotra Źmigrodzkiego (WSJP). Przykłady<sup>5</sup> z języków słowiańskich, które pochodzą od chlěbъ: rosyjski – хлеб, białoruski – хлеб, ukraiński – хліб, bułgarski – хляб, macedoński – леб, serbski – хлеб, czeski – chlěb, słowacki – chlieb.

L. Sládek informuje dalej, że wyraz chlěbъ „został zaczerpnięty ze słowa germańskiego *hlaiba*, które dało początek innym językom” (Sládek, tłum. własne). Tę etymologię podaje wiele źródeł leksykograficznych (por. Słownik WSJP; Boryś 2005, s. 60; Rejzek 2001, s. 225). Informacje o tym, że Słowianie przejęli wyraz z języka

---

<sup>5</sup> Dla porównania: fiński – leipä, estoński – leib (pochodzi ze współczesnego niemieckiego Laib). Niemiecki – Brot, holenderski – brood, szwedzki – bröd, duński – brod (pochodzi ze staroangielskiego słowa bread), <https://cs.wikipedia.org/wiki/Chl%C3%A9b#Etymologie> (dostęp: 22.06.2022)

niemieckiego przeczytamy w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* Aleksandra Brücknera<sup>6</sup> (zob. Brückner 1927, s. 179).

W artykule pt. *Staropolskie słownictwo związane z pieczywem* (opublikowanym w książce *Polskie kulinaria*) Renata Przybylska i Sylwia Pręczonek-Kisielak wyjaśniły, co to jest *Laib*: „Nazwa ukształtowanego chleba jest starsza niż sam chleb, który pojawił się dopiero po wynalezieniu zakwasu. Wyraz ten używany był w połączeniach z określeniami precyzującymi, różnicującymi wyroby z mąki poddanej fermentacji: chleb kwaszony, chleb zakwaszony, chleb nagnieciony, zagnieciony. Od niego pochodzą przymiotniki chlebny i chlebowy“ (Przybylska, Pręczonek-Kisielak 2021, s. 43).

#### DEFINICJA KOGNITYWNA CHLEBA

Nazwa	chleb
Kategoria nadrzędna (hiperonimy)	Pieczywo, wypiek (Słowościeć)
Kategoria podrzędna (hiponimy)	chleb żytni, chleb pszenny, chleb turecki, kołacz, razowiec, kerststol, chleb pokładny, lawasz, lepieszka, naan, chleb chrupki (Słowościeć)
Synonima	chlebowy, chlebny (Słowościeć)
Wygląd – kształt	okrągły lub podłużny (Słowościeć)
Wygląd – wielkość	mały i duży (Słowościeć)
Wygląd zewnętrzny	biały, ciemny, czarny (Słowościeć)
Składa się	z mąki (żytniej, pszennej lub kukurydzianej) i wody na drożdżach lub na zakwasie (Tekst)
Ozdoby	błyszczący z jajka; posypane kminkiem, czarnuszką i makiem (Tekst)
Przygotowanie ciasta	Ciasto odpoczywało przez noc, musiało mieć przez cały czas tę samą temperaturę, następnego dnia kobieta dodała sól i było wyrabiano ręcznie około godzinę. (Tekst)
Pieczenie chleba	Chleb zaznaczano krzyżykiem, następnie wkładano do piekarnika liście kapusty, a potem chleb. (Tekst)

<sup>6</sup> Od wyrazu *chleb* powstaje wiele derywatów, które m.in Aleksander Brückner wypisał w słowniku etymologicznym. Do derywatów słowotwórczych należą: „chlebowy; chlebny; chlebojedźca, chlebojeja, (...) chlebobdawcy; chlebić ocalało w przenośnym znaczeniu w schlebiać, pochlebiać, pochlebca (i podchlebiać, podchlebny)“ (Brückner 1927, s. 179).



Krojenie chleba	Pierwszy chleb mógł być tylko łamany. (Tekst)
Czynności	narodziny dzieci, ślub, pierwsza orka, koniec żniw, lekarstwo (Tekst)
Zwyczaje	Robienie znaku krzyża przed pokrojeniem bochenka; witania się z chlebem i solą. (Ankieta)

### 3.1.3 DEFINICJE CHLEBA W SŁOWNIKACH JĘZYKA POLSKIEGO

Internetowy *Słownik języka polskiego PWN* mówi, że:

1. „chleb<sup>7</sup> to pieczywo z mąki i wody na drożdżach lub na zakwasie; też: bochenek takiego pieczywa” (SJP PWN). Definicję tę można również znaleźć w *Słowniku etymologicznym języka polskiego* Wiesława Borysia (zob. Boryś 2005, s. 60; por. Słowosieć).

2. „*przenośnie* praca = utrzymanie, byt, zarobek, praca” (Słownik PWN). Boryś pisze to samo i dodaje, że w XV w. chleb był określany jako ‘utrzymanie, wikt’. Dialektalnie używało się w znaczeniu ‘podstawowe pożywienie, pokarm; utrzymanie zapewnione do końca życia, dożywocie; majątek; mienie; zboże; pyłek kwiatowy zbierany przez pszczoły’ (Boryś 2005, s. 60; por. Słowosieć).

Przykłady rodzajów chleba z *Wielkiego słownika języka polskiego*:

*Biały chleb* – chleb, który jest przygotowany z mąki pszennej. *Ciemny chleb* albo *czarny chleb* – chleb, który jest przygotowany z mąki razowej. *Chleb codzienny* albo *chleb powszedni*. *Chleb świętojański* albo *chleb św. Jana* lub *Szarańczyn strąkowy* – drzewo, które wydaje słodkie owoce (karob) itd. (WSJP; wikipedia).

### 3.1.4 OBRAZ CHLEBA W PRZYSŁOWIACH

W każdym języku w każdym kraju znajdziemy przysłowia. Czasami przysłowie brzmi nietypowo, ale zawsze mają jakieś znaczenie

K. Długosz wyjaśnia, że „przysłowia są obrazem rozumienia chleba” (Długosz 2001, s. 156), ponieważ na przestrzeni wieków nagromadziły się różne doświadczenia, poglądy, przymioty, kiedy potem te doświadczenia ludzkiego zachowania można by metaforycznie połączyć z takimi rzeczami jak chleb, np.: „Chleb ludzi bodzie «dobrobyt wbija ludzi w

<sup>7</sup> Witold Doroszewski podaje, że synonim chleba to *chlebuś*, ta forma jest używana głównie przez ludzi z południa Polski. Autor przytacza również kontekst użycia: „Chlebuś mu jakoś nie smakuje” (SJP Dor). Z kolei cytat, który Doroszewski podał do definicji chleba jest następujący: „Wszędzie, gdzie walczą wolni o chleb i o warsztat pracy, tam krwawymi drogami wojny maszerują z innymi Polacy. Bron, W. Nadz. 52” (SJP Dor).

pychę»; Kto na ciebie kamieniem, ty na niego chlebem «należy dobrem za złe odpłacać»“. Ludzie wiele sytuacji kojarzyli z chlebem, dlatego dziś jest ponad 300 przysłów o chlebie i około 180 wyrażen, w których pojawia się leksem *chleb*. Autor podał jako przykłady wyrażenia: „babski chleb = roślina; boży chleb = komunia święta; chleb żałobny = stypa” itd. (Długosz 2001, s. 157).

Julian Krzyżanowski (*Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*) spisał przysłowia o chlebie.

Przysłowia o smaku:

- *Bez chleba i zwierzyna nie smakuje.* (NKPP 1621, I, s. 245) – Chleb jest jednym z podstawowych pokarmów gdzie jest chleb, nie ma uczucia głodu i możemy mieć najlepsze jedzenia, ale jak nie mamy chleba to nie możemy być usatysfakcjonowani.
- *Bez chleba smutna biesiada.* (NKPP 1894, I, s. 245); *Bez chleba nie obiad.* (NKPP 1894, I, s. 245); *Bez soli, bez chleba licha biesiada.* (NKPP 1896; I, s. 245) – Przysłowie mówi, że chleb jest ważny, że aby być zadowolonym i szczęśliwym, musimy go mieć do jedzenia.
- *Chleb i woda, nie ma głoda.* (NKPP 1621, I, s. 246) – Napełnianie żołądka chlebem, gaszenie pragnienia wodą, to są małe rzeczy, o których nie myśli się dużo, ale które są bardzo ważne.
- *[Chleb] Chlib i speka utrzymujo człowieka.* (NKPP 1886, I, s. 246) – Potrzebujemy chleba, jest to jeden z podstawowych produktów spożywczych.
- *Do chleba dobre i masło.* (NKPP 1895, I, s. 246)
- *Dobry chleb, gdy kołacza nie masz.* (NKPP 1632, I, s. 249); *Dobry chleb, kiedy nie ma kołacza.* (NKPP 1956, I, s. 249; por. SJP Dor) – Tu znowu chodzi o głód, jeśli nie mamy lepszego jedzenia i jesteśmy głodni, to chleb z apetytem weźmiemy.

Przysłowia o wyglądzie:

- *Chleb, co myszy po skórka łążą.* (NKPP 1894, I, s. 245) – Oznacza to, że skórka oderwała się od chleba i jest tam luka.
- *[Chleb] Chlyb jak beton (brusek).* (NKPP 1954, I, s. 245) – Chleb jest stary.
- *Chleb powszedni.* (NKPP 1840, I, s. 247); *Chleba powszedniego chciej, a o pierogu nie zapominaj.* (NKPP 1841, I, s. 247); *Staną się chlebem powszednim.* (NKPP 1878, I, s. 247). – codzienność, zwyczajność.

- *Ciężko pracować trzeba na kawałek chleba.* (NKPP 1806, I, s. 248); *Kawałek chleba ciężko jest zapracowany.* (NKPP 1820, I, s. 248); *Kawałek chleba nie spadnie z nieba, pracować trzeba.* (NKPP 1875, I, s. 248); *Nikommu z nieba nie spadnie pieczywo chleba.* (NKPP 1894, I, s. 248).
- *Lepszy własny chleb niż pożyczona bułka.* (NKPP 1894, I., s. 254)
- *Na ból głowy lekarstwo chleb.* (NKPP 1632, I, s. 255); *Jeśli boli łeb, w gębę kładnij*

Przysłowia o pozytywnych cechach:

- *Chleb się nie rodzi.* (NKPP 1806, I, s. 247) – „Tzn. bez pracy nie ma kołaczy“ (Krzyżanowski 1969, I, s. 247).
- *Chlebem i solą witać (przyjąć).* (NKPP 1611, I, s. 248); *Na chleb i na sól prosili.* (NKPP 1611, I., s. 245); *Chleb z solą znak i hasło zgody.* (NKPP 1806, I, s. 248); *Chlebem więc i solą witamy.* (NKPP 1838, I, s. 248); *Z chlebem i solą przybyła.* (NKPP 1861, I, s. 248); *Przyjąć kogo chlebem i solą.* (NKPP 1900, I, s. 248) – „Witanie chlebem i solą było u wielu ludów słowiańskich symbolem przyjaźni i gościnności“ (Krzyżanowski 1969, I, s. 248).
- *Chłopczyku, raz chleba, dwa razy barszczyku.* (NKPP 1894, I, s. 248); *Raz chleba, a dwa razy żurku.* (NKPP 1896, I, s. 248) – Musimy oszczędzać, bo nie wiemy, co przyniesie jutro (zob. Krzyżanowski 1969, I, s. 248).
- *Chleb wielki mówca.* (NKPP 1886, I, s. 248); *mówca, potężny pan, sprawny pomocnik* (NKPP 1886, I, s. 248).
- *Kto dwa chleby jada, ten może zatyć.* (NKPP 1894, I, s. 252) – „Tzn. kto ma dwa źródła dochodu, może się wzbogacić.“ (Krzyżanowski 1969, I, s. 252).
- *Ma chleb w ręku.* (NKPP 1885, I, s. 254); *Mającego chleb w ręku.* (NKPP 1955, I, s. 254) – „Tzn. zdobył zawód, fach“ (Krzyżanowski 1969, I, s. 254).
- *Najwyższy czas iść z tym chlebem do pieca.* (NKPP 1954, I, s. 255) – „Tzn. dziewczynie czas już za mąż“ (Krzyżanowski 1969, I, s. 255).
- *Nie z jednego pieca chleb jadł* (NKPP 1590, I, s. 256; por. SJP Dor) - Jest to pracowity człowiek, który ma wielu doświadczeń w wielu zawodach.
- *Nie samym chlebem człowiek żyje* (NKPP 1620, I, s. 256; por. Kłosińska) - Przysłowie to jest bardzo związane z religią, ponieważ pochodzi z Biblii. Mówi nam, że musimy dbać o nasze potrzeby duchowne, tak jak dbamy o nasze potrzeby fizyczne. Dodala też inne podobne przysłowie: „Jemy, aby żyć, nie żyjemy, aby jeść“ (Kłosińska 2004, s. 52)

Przysłowia o negatywnych cechach:

- *Białym chlebem się bawić.* (NKPP 1678, I, s. 245) – To mężczyźni, którzy lubią towarzystwo kobiet, nie mają długotrwałych związków i często zmieniają swoje dziewczyny.
- *Chleb cudzym nożem krajany – niesmaczny.* (NKPP 1888, I, s. 245) – Głupio ma być, gdy od wieku, w którym człowiek może o siebie zadbać, nie wie lub nie chce o siebie dbać i tak znajdzie kogoś, kto się nim zaopiekuje. Drugie znaczenie jest takie, że gdy człowiek jest w obcym kraju, jest mu trudniej niż wtedy, gdy jest w ojczyźnie (zob. Wikisłownik).
- *Chleb, fakcje, złoto wielką dziurę w rzeczach czynią.* (NKPP 1645, I, s. 245) - Chodzi o pieniądze, ludzie mogą się łatwo na nie wpływać, a wtedy nie muszą działać z rozsądkiem, ale w taki sposób, że są zaślepieni pieniędzmi.
- *Chleb, gdy długo w piecu siedzi, to się odsiedzi.* (NKPP 1872, I, s. 246) - Im więcej rzeczy ludzie mają, tym mniej je cenią. (zob. Krzyżanowski 1969, I, s. 246)
- *Chleb upicze bez mąki i masło zrobi bez śmietany.* (NKPP 1863, I, s. 248) – „O oszuście, kombinatorze“ (Krzyżanowski 1969, I, s. 248).
- *[Chleb] Chlyb w brzuchu, a szychta w szychtynbuchu.* (NKPP 1954, I, s. 248) – „Tzn. jeszcze nie zarobił, a już przejadł.“ (Krzyżanowski 1969, I, s. 248).
- *[Chleb] Chlyb z chlebym nie szmakuje.* (NKPP 1954, I, s. 248) - Gdy się pobierają krewni (zob. Krzyżanowski 1969, I, s. 248).
- *Chlebuś biały doskonały, czarny niecnota, choć bodzie, sposobniejsza po nim robota.* (NKPP 1957, I, s. 248)
- *Choćby chleb był rżany, byle leżany.* (NKPP 1894, I., s. 248) – „O próżniakach, leniwych“ (Krzyżanowski 1969, I., s. 248).
- *Dobry tobie chleb.* (NKPP 1632, I., s. 250) – „Tzn. niewarteś nic lepszego.“

### 3.1.5 ANKIETA: CO POLACY MYŚLĄ O CHLEBIE?

Styl życia stale się unowocześnia i zmienia. To, do czego przyzwyczajeni byli nasi rodzice czy dziadkowie, w tym pokoleniu jest już inne. Dlatego też stworzyłam krótką ankietę, w której zawarłam 5 pytań, aby dowiedzieć się, jak ludzie w różnym wieku postrzegają chleb. Pozostałe dwa pytania miały na celu raczej zbadanie, czy ankietę

wypełni więcej kobiet czy mężczyzn, oraz określenie ich wieku. Omówię teraz po kolei każdą część kwestionariusza.

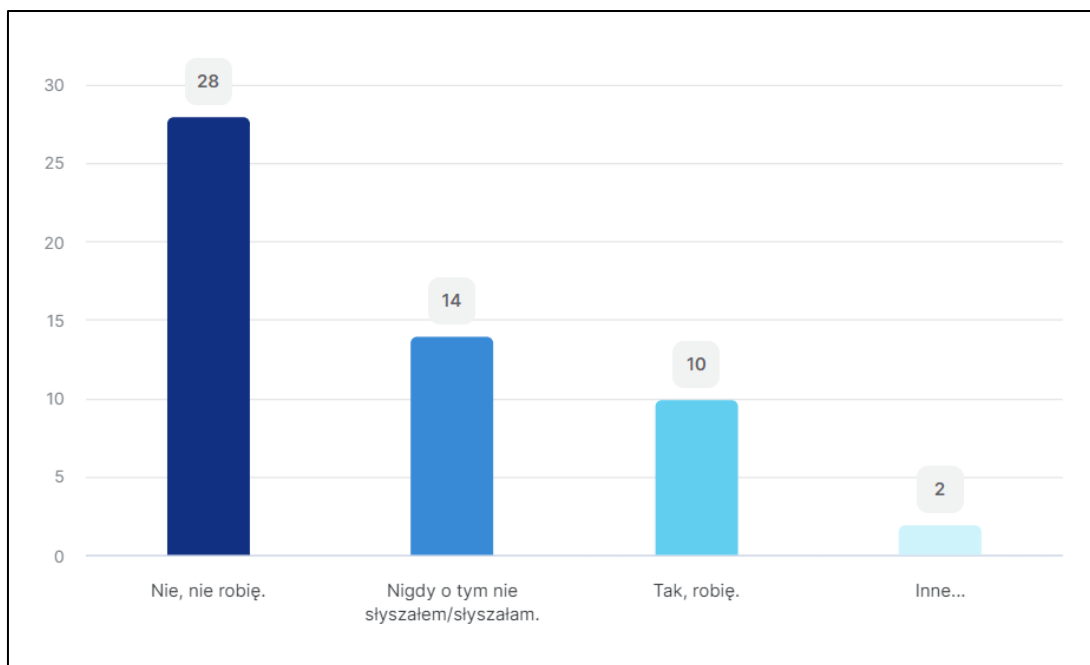
W mojej ankiecie wzięło udział 50 osób. Rozesłałam go do osób, które są rodowitymi Polakami lub w pół-Polakami. Niektórzy respondenci wyznają wiarę chrześcijańską, inni są ateistami. Odpowiedzi udzieliły 32 kobiety i 18 mężczyzn.

Respondentami byli mężczyźni i kobiety w wieku od 18 do 66 lat.

- W kategorii poniżej 20 lat odpowiedziały mi 3 osoby.
- Najwięcej respondentów – 32 osoby – znalazło się w grupie wiekowej 20-30 lat.
- W kategorii osób w wieku od 30 do 40 lat było ich 10.
- W grupie wiekowej od 40 do 50 lat były 4 osoby.
- W kategorii od 50 do 60 lat nie otrzymałam żadnej odpowiedzi.
- W ostatniej grupie, 60 lat i więcej, znalazła się jedna osoba.

Moje pierwsze pytanie brzmi: *Czy robisz znak krzyża przed pokrojeniem bochenka?*<sup>8</sup>

Wykres 1: Czy robisz znak krzyża przed pokrojeniem bochenka?



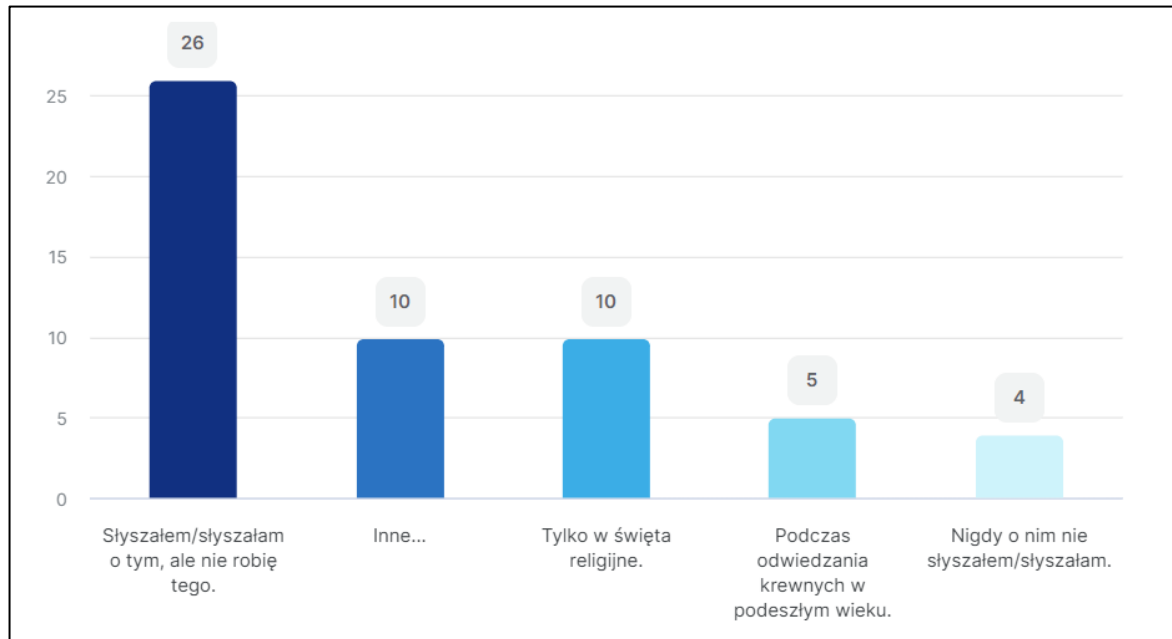
Na to pytanie dałam respondentom cztery odpowiedzi. Po przeanalizowaniu wykresu widać, że 28 osób (54,9 %) odpowiedziało: *Nie, nie robię.* 14 osób (27,5%)

<sup>8</sup> Na wszystkie pytania można było udzielić kilku odpowiedzi, dlatego liczby mogą nie odpowiadać liczbie 50 respondentów.

odpowiedziało: *Nigdy o tym nie słyszałem/słyszałam*. 10 osób (19,6 %) odpowiedziało: *Tak, robię*. 2 osoby (3,9 %) odpowiedziały: *Inne*. Ten wykres pokazuje, że ten zwyczaj nie jest obecnie tak popularny.

Drugie pytanie do respondentów: *Jak często spotykasz się ze zwyczajem witania się chlebem i solą?*

Wykres 2: Jak często spotykasz się ze zwyczajem witania się chlebem i solą?

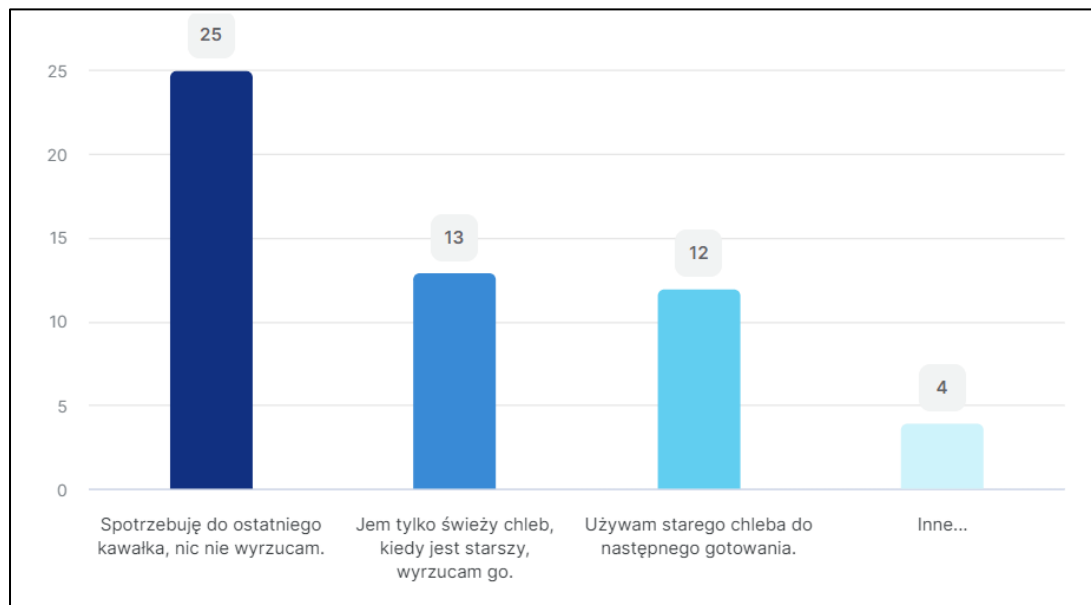


Na to pytanie dałam respondentom pięć odpowiedzi. Po zamknięciu ankiety widzimy, że 26 osób (51,9 %) odpowiedziało: *Słyszałem/słyszałam o tym, ale nie robię tego*. 10 osób (19,2 %) udzieliło odpowiedzi: *Inne*. Na przykład jeden z panów powiedział, że współpracuje ze studentami Erasmusa i wita ich chlebem i solą z powodu tego, że jest to ciekawe doświadczenie dla nich, którzy pochodzą na przykład z Europy Południowej, ponieważ w ich krajach tak się nie robi. 10 osób (19,2 %) odpowiedziało: *Tylko w święta religijne*. 5 osób (9,6 %) odpowiedziało: *Podczas odwiedzania krewnych w podeszłym wieku*. 4 osoby (7,7 %) odpowiedziały: *Nigdy o nim nie słyszałem/słyszałam*. Ten wykres pokazuje, że zwyczaj ten nie jest już tak popularny, mimo że należy do krajów i tradycji słowiańskich.

Trzecie pytanie do respondentów brzmi: *Jak szanujesz chleb?*

Podczas pisania tej pracy dowiedziałam się, że dawniej ludzie bardzo czcili i cenili chleb, dlatego zamieściłam to pytanie, aby dowiedzieć się, jak jest dzisiaj.

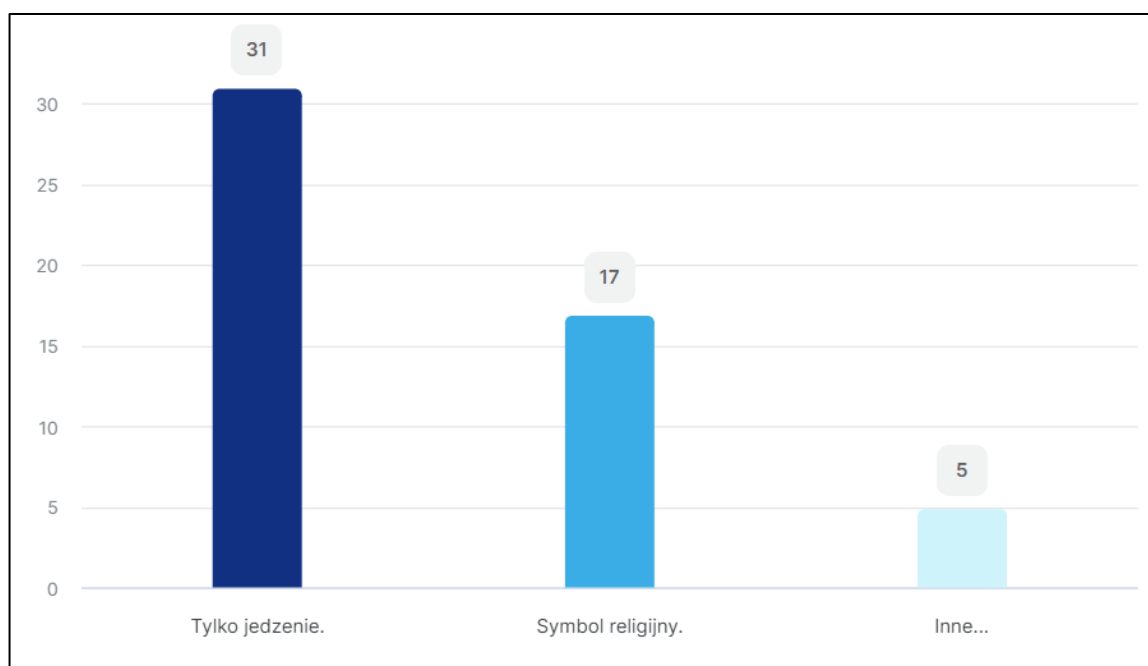
Wykres 3: Jak szanujesz chleb?



Na to pytanie dałam respondentom cztery odpowiedzi. 25 osób (48,1%) odpowiedziało: *Spotrzebuję do ostatniego kawałka, nic nie wyrzucam*. 13 osób (26,9%) odpowiedziało: *Jem tylko świeży chleb, kiedy jest starszy, wyrzucam go*. 12 osób (23,1%) odpowiedziało: *Używam starego chleba do następnego gotowania*. 4 osoby (7,7%) odpowiedziały: *Inne*. Ten wykres pokazuje, że większość ludzi stara się nie wyrzucać niepotrzebnie jedzenia. Następnie w drugiej części ankiety wyszło mniej więcej pół na pół. Z literatury wynika, że wcześniej nie wyrzucano jedzenia. Chleb w czasach wojen był pokarmem, który pomagał ludziom przetrwać biedę. W dzisiejszych czasach najczęściej nie musimy się martwić o wyrzucanie starego chleba, ponieważ zawsze możemy pójść do sklepu i kupić nowy. Widać jednak, że w dzisiejszych czasach ludzie mają inny sposób myślenia.

Czwarte pytanie do respondentów brzmi: *Co jest dla Ciebie symbol chleba?*

Wykres 4: Co jest dla Ciebie symbol chleba?



W odpowiedzi na to pytanie dałam respondentom tylko trzy możliwości odpowiedzi. Więcej niż połowa osob, 31 osob (59,6%), odpowiedziała, że chleb nie jest dla nich symbolem, ale *tylko jedzeniem* lub posiłkiem. 17 osób (34,6%) wpisało, że chleb jest dla nich *symbolem religijnym*. 5 osób (9,6%) odpowiedziało: *Inne*.

Hanna Szymanderska w książce *Polskie Tradycje Świąteczne* pisze, że Polacy cenią sobie również *wigilijnego opłatka*, czyli tzw. chleb nieofiarny. W Polsce tradycja ta jest tak długa, że Polacy nie wyobrażają sobie bez niej kolacji wigilijnej. Tradycja rozpoczyna się od rozłożenia opłatków na talerzach na zastawionym stole, zebrania się rodziny wokół stołu i po kolei składa sobie życzenia szczęścia i zdrowia. Następnie każdy odłamuje kawałek opłatka od osoby, z którą wymienił się życzeniami. Jest też zwyczaj, że jeśli ktoś z rodziny nie może przyjechać do domu na Boże Narodzenie, można mu wysłać kawałek opłatka (Szymanderska 2003, s. 66-67).

Piąte i ostatnie pytanie skierowane do moich respondentów ma charakter otwarty i brzmi następująco: *Jak postrzegasz chleb w kulturze polskiej?* Po przeczytaniu odpowiedzi stwierdziłam, że niektóre z nich były bardzo powtarzane. Pierwszym z nich było to, że chleb jest uważany za bardzo ważny, gdzieś był nawet najważniejszy. Tej odpowiedzi udzieliło 15 osób. To prawda, że często uważamy chleb za coś oczywistego, ale gdybyśmy



go nie mieli, brakowałyby nam go, ponieważ jest to jeden z podstawowych produktów spożywczych.

Inna częsta odpowiedź pochodziła od ludzi wierzących, którzy pisali, że uważają chleb za dar od Boga. Ta odpowiedź pojawiła się 7 razy. Opłatki, których używa się podczas Wigilii, są również używane w kościołach. W czasie Mszy św. jest część, w której ochrzczeni, którzy w konfesjonale odpuścili wszystkie swoje grzechy, mogą podejść do kapłana, który podaje im opłatek a la Ciało Chrystusa. Jest to moment, który w pewien sposób jednoczy wszystkich ludzi w kościele.

Inne odpowiedzi dotyczyły tego, że chleb jest po prostu chlebem, który można zjeść, ale nie widząc w nim nic bardziej interesującego czy symbolicznego. Odpowiedź ta została powtórzona 17 razy. Pozostałe 10 odpowiedzi brzmiało: *Nie wiem*, lub brak odpowiedzi.

Jeden z respondentów, pan Lesław Wilk, właściciel Muzeum Podkarpackich Pól Bitewnych w Krośnie, podzielił się historią: „Kiedyś chleb był czymś wyjątkowym, że nawet żołnierze za wypranie munduru płacili chlebem a kiedy nie mieli bochenka całego, tak dawali połowe i drugą połowę przynosili później“.

### **3.2 JĘZYKOWO-KULTUROWY OBRAZ PIERNIKA**

W tym rozdziale omówię znaczenie piernika w kulturze, następnie przedstawię etymologię leksemu *piernik*, jego definicje słownikowe, wyniki ankiety na temat piernika oraz mądrości ludowe – przysłowia, które do piernika się odnoszą.

#### **3.2.1 PIERNIK W KULTURZE**

Według Jędrzejewskiej piernik w Europie nie jest tu tak długo jak chleb, ale ma też swoją historię, kiedy był już robiony w średniowieczu. Jędrzejewska pisze, że piernik przyczynia się do rozwoju, który następnie wpływa na różne rzeczy, takie jak tradycje, relacje międzyludzkie czy życie w ogóle. Pierniki pomagały kształtować kulturę poprzez zadania, które wypełniały od wielu lat. Pełniły swoją rolę w rodzinie. To, jak wyglądały pierniki, co oznaczały, jak długo, gdzie, w jakich warunkach i z czego zostały przygotowane, wpłynęło na pewien rodzaj porozumiewania.

Piernik wypiekany był pierwotnie w klasztorach, a następnie w centrach miast, gdzie wypiekane były przez wyspecjalizowanych piekarzy. Rzemiosło piernikarskie znajdowano najczęściej tam, gdzie wiodły trasy kupców. Jednym z takich szlaków handlowych była ważna „Via Regia“, która łączyła punkty handlowe z Kijowa do

Hiszpanii. Handlarze starali się sprzedawać pierniki wszędzie tam, gdzie było to możliwe, np. w piernikarnach, na straganach, w aptekach, w cukierniach, na jarmarkach i odpustach w kilku europejskich miastach, m.in. w Toruniu, Wrocławiu, Krakowie, Gdańsku, Ulm, Norymberdze. Piernik został przeniesiony do XIX wieku jako bardzo luksusowy i drogi przysmak. Miał swoich kupców, którymi byli w większości zamożni mieszczaństwo i różna szlachta. Biedni ludzie lub mieszkańcy wsi zaczęli kupować pierniki, dopóki nie zrobiono ich z tańszych surowców, takich jak syrop buraczany.

Toruń to miasto, które ma duże znaczenie i miejsce w badaniach nad piernikarstwem. W tym mieście tradycja wypieku pierników sięga końca XIV wieku. Pierniki uzyskały szacunek i sławę, a dzięki piernikom Toruń stał się bardziej znany. Jędrzejewska pisze, że: „Pierniki znano przede wszystkim w postaci konsumpcyjnej (miały mieć kształt krążków i pierożków)” (Jędrzejewska 2018, s. 188).

Janina Kruszelnicka pisze w książce *Pierniki Toruńskie i inne*, że „Toruń posiada kilkuwiekowe tradycje rzemiosła piernikarskiego” (Kruszelnicka 1956, s.8), z którym trwa dzisiejszy przemysł toruński<sup>9</sup>. Miasto Toruń jest najbardziej znane z produkcji pierników nie tylko w Polsce, ale i za granicą. Pierniki toruńskie znane są z doskonałej jakości i form wypieku (np. pierniki figuralne), które wykazały duże znaczenie artystyczne. Kiedyś piernik wypiekano w pięknych, dekoracyjnie rzeźbionych foremkach. Dziś nie jest już tak powszechny, ale czasami te formy są nadal używane lub są przechowywane w muzeach, gdzie służą jako eksponaty pierników toruńskich. A eksponaty<sup>10</sup> to nie tylko foremki na pierniki, ale także gotowe wypiekane pierniki. Nie wszystkie foremki do piernika były używane tylko do pierników. Ludzie rzeźbili z nimi marcepan lub używali form składanych, aby złożyć ze sobą dwie połówki i powstały figurki pełnoplastyczne z marcepanu albo z tzw. tragantu (zob. Kruszelnicka 1956, s. 8-9).

Kruszelnicka podaje, że do ciasta piernikowego dawało się mąkę żytnią lub pszenną, miód i przyprawy korzenne. A zanim powstał przepis na piernik, powstał przepis na tzw. miedownik, do którego nie dodano żadnych przypraw korzennych. Piernik wraz z przyprawami korzennymi rozprzestrzenił się do Europy dopiero po wyprawach krzyżowych. Piernik uważany był kiedyś za lekarstwo, które dzięki ostrym przyprawom korzennym pomagał ludziom w trawieniu. A niektórzy zabrali piernik przed piciem wódki.

---

<sup>9</sup> Fabryka Pierników i Wyrobów Cukierniczych „Kopernik,” Toruńska Fabryka Pierników PSS (Kruszelnicka 1956, s. 8).

<sup>10</sup> Na przykład w Muzeum Etnograficznym w Krakowie znajdują się eksponaty pierników toruńskich z 1925 roku. Inne muzea posiadające pierniki to Muzeum Etnograficzne w Łodzi i Muzeum Narodowego w Poznaniu (Kruszelnicka 1956, s. 8).

Żołnierze zabrali też w drogę pierniki, ponieważ pierniki długo pozostawały miękkie. Pierniki w różnych miejscach przygotowywano inaczej, więc dokładny przepis nie był nigdzie taki sam. Jednak Kruszelnicka napisała przepis na pierniki toruńskie<sup>11</sup>. Miód nie został zważony, więc wszyscy wkładali go do miski tyle, ile dali. Następnie do miodu dodano gorzalki i wodę. Po wymieszaniu można go było wolno smażyć. Do gorącego miodu dodano takie składniki jak biały imbir, cynamon, kardamon, skórka cytryny, cukier i inne. Następnie dodano mąkę, ale tylko wtedy, gdy miód nie był zbyt gorący. Po wymieszaniu ciasta piernik mógł zacząć formować się w kształty. Na koniec pierniki włożono do piekarnika, upieczono i były gotowe.

Warsztaty cechowe miały swoje tajne przepisy na pierniki, nigdzie ich nie spisywali, a jedynie przekazywali ustnie swoim uczniom i pracownikom, aby nie uciekły tajemnice ich wspaniałych i smacznych pierników. Dużym problemem w wypieku piernika było bardzo miękkie ciasto, które się kruszyło. Ludzie mieli starannie wyrzeźbione i bardzo ładne kształty foremek, ale potem piernik pękał w niektórych częściach. Dlatego w dzisiejszych czasach do piernika używa się specjalnego twardego ciasta, które zachowuje kształt i dekorację piernika, ale nie nadaje się do jedzenia. Jest więc możliwe, że ludzie robili to samo w przeszłości. Mieli kilka rodzajów foremek, a pierniki do jedzenia były robione z klasycznego ciasta, a pierniki, które służyły jako ozdoby dekoracyjne, były już robione z twardszego ciasta, gdy były następnie formowane w ładniejsze kształty. Z tymi twardymi pierniczkami związana jest toruńska legenda. Legenda głosi, że w miejsce złamanego koła wozu był umieszczony piernik w kształcie koła i to pomogło nieznanemu dojechać do swojego domu. Na podstawie tej legendy można wywnioskować, że pierniki toruńskie są naprawdę twarde. Kruszelnicka pisze dalej, że miasto Toruń miało bardzo rozwinięte pszczelarstwo, a dzięki łatwemu zaopatrzeniu w przyprawy korzenne mogło łatwiej produkować pierniki. Wynikało to również z dużych zapasów zboża, z którego produkowano wysokiej jakości mąkę. Badaczka podaje, że: „O rozwoju pszczelarstwa na terenie Torunia świadczy ulica Zbieraczy Miodu oraz wiadomość o zaangażowaniu przez Radę Miejską doświadczonego pszczelarza“ (Kruszelnicka 1956, s. 12).

---

<sup>11</sup> Ten przepis pochodzi z XVIII wieku z książki *Compendium medicum auctum* (Kruszelnicka 1956, s. 11).

### 3.2.2 ETYMOLOGIA LEKSEMU PIERNIK

Piernik istnieje już od dłuższego czasu. Już w XV wieku ciasto przygotowywano z miodu i z przyprawami korzennymi. W języku staropolskim nazywano go ‘pierznik’, a ciasto robiono z miodem i pieprzem (por. WSJP; Rejzek 2001, s. 461). W języku kaszubskim to *pèrnik/pèrnik*. Od 1500 roku pierniki nazywano *pierzy*. Między XVI a XVIII wiekiem, również dialektycznie, nazywano go *piernym*, ponieważ do mieszanki piernikowej dodano pieprzu (Boryś 2005, s. 430; por. Kruszelnicka 1956, s. 9). A. Brückner podaje, że z polskiego słowa pieprz powstało na słowo ruskie *пряник* (Brückner 1927, s. 410).

Anna K. Jędrzejewska pisze jednak, że pierniki znane były w Europie już w XIII wieku i kojarzone były z miastami Ulm i Świdnicą. Pisze też, że do ciasta piernikowego dodaje się miód, przyprawy korzenne i mąkę. W tamtych czasach przysmak ten znali też mieszkańcy Egiptu, Grecji i Rzymu. Ciasto piernikowe było znane prawie w całej Europie, a każdy kraj lub region opracował kształt piernika i nazwę opartą na miejscu zamieszkania (Jędrzejewska 2018, s. 187).

W niektórych językach słowiańskich wyraz *piernik* brzmi bardzo podobnie: rosyjski – *пряник*, białoruski – *пернік*, ukraiński – *пряник*, czeski – *perník*, słowacki – *perník*.

#### DEFINICJA KOGNITYWNA PIERNIKA

Nazwa	piernik
Kategorie nadrzędna (hiperonimy)	ciasto, wypiek, deser (Słowosieć)
Kategoria podrzędna (hiponimy)	pierniczek, rura, piernik lubelski (Słowosieć)
Synonima	piernikowy (Słowosieć)
Wygląd – kształt	krażki i pierożki (Tekst)
Wygląd – wielkość	mały i duży (Słowosieć)
Wygląd zewnętrzny	barwa brązowa (Słownik)
Składa się	z mąki (żytej lub pszennej), miodu i przypraw korzennych (Tekst)
Ozdoby	pierniki figuralne, dekoracyjnie rzeźbione foremki (Tekst)
Przygotowanie ciasta	Do miodu dodano gorzałki i wodę. Do gorącego miodu dodano takie składniki jak biały imbir, cynamon,

	kardamon, skórka cytryny, cukier i inne. Następnie dodano mąkę. (Tekst)
Pieczenie pierników	Po wymieszaniu ciasta piernik mógł zacząć formować się w kształty. Na koniec pierniki włożono do piekarnika, upieczono i były gotowe. (Tekst)
Czy znasz jakieś przysłowie o piernikach?	<i>Co ma piernik do wiatraka.</i> (Ankieta)

### 3.2.3 DEFINICJE PIERNIKA W SŁOWNIKACH JĘZYKA POLSKIEGO

W internetowych źródłach leksykograficznych – *Słowniku języka polskiego PWN* i *Wielkim słowniku języka polskiego* oraz w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego łącznie można znaleźć trzy znaczenia wyrazu *piernik*:

1. 'ciasto barwy brunatnej, które wyrabia się z dodatkiem miodu i przypraw korzennych' (SJP PWN), 'ciemnobrązowe ciasto z mąki z dodatkiem miodu i przypraw korzennych' (WSJP, por. Słowosieć), 'ciasto z miodem i korzeniami' (SJP Dor).
2. 'ciastko z ciemnobrązowego ciasta z mąki z dodatkiem miodu i przypraw korzennych, wypiekane w foremkach o kształtach przypominających różne przedmioty' (WSJP, por. Słowosieć).
3. *potocznie* 'stary mężczyzna, do którego mówiący ma pogardliwy stosunek' (WSJP), *pogardliwie* 'o starym mężczyźnie' (SJP PWN), *pospolicie* 'człowiek stary, niedołązny' (SJP Dor). Definicje słownikowe informują, że mówi się tak obraźliwie o starym człowieku, a dokładniej mężczyźnie, który swoim wyglądem i zachowaniem nie budzi w ludziach pozytywnych uczuć. Człowiek, który rozmawia z takim starcem, nie ma dla niego szacunku i raczej patrzy na niego z pogardą (zob. SJP PWN; WSJP).

*Wielki słownik języka polskiego* odnotowuje potoczne i żartobliwe wyrażenie *dzidzia piernik*. Tutaj jest mowa o starszej kobiecie, która nie zachowuje i nie ubiera się odpowiednio do swojego wieku, ale raczej jak nastolatka, może nawet ekstrawagancko: 'kobieta, która mimo dość zaawansowanego wieku ubiera się, wygląda i zachowuje jak nastolatka' (WSJP).

### 3.2.4 OBRAZ PIERNIKA W PRZYSŁOWIACH

W zbiorze przysłów Krzyżanowski odnotował następujące przysłowia:

- *Co ma piernik do wiatraka!* (NKPP 1900, II, s. 882); *Co ma piernik do wiatraka, serdelek do straży ogniowej, a ogórek do wieczności.* (NKPP 1957, II, s. 882) *Podobny jak piernik do wiatraka.* (NKPP, 1970, Tom II, s. 985) – Oznacza to, że omawiana jest więcej rzeczy, które nie są ze sobą powiązane. (zob. Krzyżanowski, 1970, II, s. 882)
- *I piernikiem go nie zwabisz.* (NKPP 1854, III, s.); *Ją i piernikiem z domu niw wywiedzie.* (NKPP 1854, III, s.); *Drugi raz mnie nie wywabią i piernikiem.* (NKPP 1854, III, s.); *Mnie ani piernikiem nie wywabi.* (NKPP 1884, III, s.); *I piernikiem go nie zwabisz.* (NKPP 1894, III, s.) – Piernik może posłużyć jako wabik, zachęta. Być może znów walory smakowe powodują, że obietnica poczęstunku piernikiem może kogoś skłonić do działania.

Opisuje również pierniki w innych przysłowiowych wyrażeniach:

- *Do Botaniki na wodę i pierniki.* (NKPP 1903, I, s. 137) – Krzyżanowski napisał, że Ogród był w Warszawie i w połowie XIX w. ludzie tam kupowali wodę mineralną. (zob. Krzyżanowski, 1969, I, s. 137)
- *Chłop stokłosny chleb tak smaczno je jak piernik toruński.* (NKPP 1675, I, s. 263); *Jak toruński piernik.* (NKPP 1874, I, s. 263); *Chłopu tak smaczno stokłosny chleb jak piernik toruński.* (NKPP 1895, I, s. 263) – Przysłowia mówią o walorach smakowych piernika – jest smaczny.
- *Dziecko pierniczkiem, człowieka krzyżykiem do piekła zaprowadzisz.* (NKPP 1898, I, s. 529)
- *Jaki dziwy – kasza z piernikiem.* (NKPP 1885, I, s. 548) – To przysłowie pokazuje na kontrast, kasza była powszechnym posiłkiem na stołach chłopskich, a piernik dostępny dla mieszczaństwa, dlatego ich połączenie może budzić zestawienie, może być uważane za coś nietypowego.
- *Gdańska gorzalka, toruński piernik, krakowska panna, warszawski trzewik.* (NKPP 1852, 1969, I, s. 607)
- *Panna krakowska, polityka lwowska, trzewik gdański, piernik toruński* – (NKPP 1894, 1970, II, s. 188)

- *Kto nie pije gorzałki i od niej unika, ten słodkiego niegodzien kosztować piernika.* (NKPP 1756, 1969, I, s. 706) – Przysłowie informuje o tym, że np. piernik jest słodki.
- *Ocknął się Lach, aż piernik w zębach.* (NKPP 1894, 1970, II) czyli „twz. poniewczasie“ (Krzyżanowski, 1970, II)
- *Jaki piernik, taka dziurka, jaka matka, taka córka.* (NKPP 1970, II, s. 406) – Możemy z tego przysłowia dowiedzieć się czegoś o wyglądzie piernika, robiono w nim dziurkę, być może z tego względu, aby móc go wieszać jako ozdobę.
- *Cegła jak toruński piernik.* (NKPP, 1972, III, s. 524) – „Tzn. dobrze wypalona.“ (Krzyżanowski, 1972, III, s. 524)
- *Czerwony jak toruński piernik.* (NKPP 1852, 1970, II, s. 524) – Przysłowie informują o kolorze piernika – jest czerwony, kolor ten zawdzięcza zapewne dużej ilości przypraw.
- *Rzemieślniczek zje pierniczek i skacze, a oraz zje kołaczki i jeszcze płacze.* (NKPP 1878, 1972, III, s. 128)
- *[Chwalił] Chwolił Żyd piernik.* (NKPP 1954, 1972, III, s. 979)

### 3.2.5. ANKIETA: CO SĄDZISZ O PIERNIKU?

Podobnie jak w przypadku ankiety dotyczącej chleba, chciałam dowiedzieć się jak ludzie postrzegają pierniki. Jak już wspomniałam w rozdziale piernik w kulturze, pierniki były kiedyś inaczej czczone niż dziś, ale nadal jest to rodzaj pieczywa, które prawdopodobnie nigdy nie wyjdzie z mody.

W mojej ankiecie wzięło udział 50 osób. Odpowiedzi udzieliło 36 kobiet i 14 mężczyzn. Rozesłałam ją do osób, które są rodowitymi Polakami lub w pół-Polakami. Największą grupę respondentów stanowili studenci uniwersyteccy. Ankieta była dostępna online. Ankieta łączy formę otwartą i zamkniętą.

Respondentami byli mężczyźni i kobiety w wieku od 18 do 60 lat.

- W kategorii poniżej 20 lat odpowiedziały 2 osoby.
- Najwięcej respondentów – 36 osób – znalazło się w grupie wiekowej 20-30 lat.
- W kategorii osób w wieku od 30 do 40 lat było 10 respondentów.
- W grupie wiekowej od 40 do 50 lat była 1 osoba.
- W kategorii osób w wieku od 50 do 60 lat była 1 osoba.

- W ostatniej grupie respondentów w wieku 60 lat i więcej nie otrzymałam żadnej odpowiedzi.

Moje pierwsze pytanie brzmi: *Z czym kojarzy Ci się piernik?*

Wykres 5: Z czym kojarzy Ci się piernik?

ODPOWEŃ	RESPONZI	PODIL
Boże Narodzenie	26	52%
z miastem Toruniem	5	10%
Święta Bożego Narodzenia	5	10%
pielgrzymki	4	8%
miasto Toruń	2	4%
z miastem Toruń	1	2%
Święto Bożego Narodzenia	1	2%
Święta, mikołaj	1	2%
Słodkie ciasteczko	1	2%

W tym pytaniu stwierdziłam, że ludzie najbardziej kojarzą pierniki z Bożym Narodzeniem, 33 osoby napisały tę odpowiedź. Następnie pojawiły się odpowiedzi takie jak: św. Mikołaj, miasto Toruń, pielgrzymki, słodkie ciasteczko.

Moje drugie pytanie brzmi: *Z jakim świętem lub tradycją kojarzony jest piernik?*

Wykres 6: Z jakim świętem lub tradycją kojarzony jest piernik?

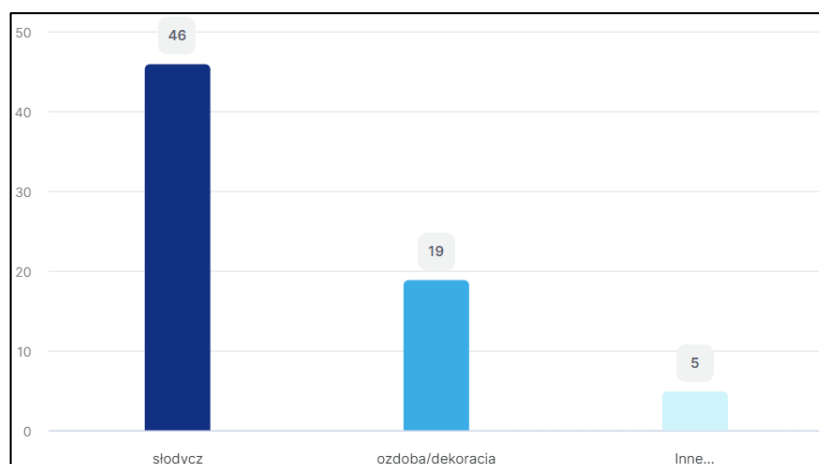
ODPOWEŃ	RESPONZI	PODIL
Święto Bożego Narodzenia	19	38%
Święta Bożego Narodzenia	11	22%
Święta Bożego Narodzenia, Wielkanoc	5	10%
Święta Bożego Narodzenia, Wielka noc	3	6%
Wielkanoc	2	4%
Święta Bożego Narodzenia, Wielka noc, święto św. Mikołaja	2	4%
Święta Bożego Narodzenia i Święto św. Mikołaja	2	4%
W moim domu się piernik kojarzy z świętami bożego narodzenia.	1	2%
święto toruńskiego piernika	1	2%

Ponownie, najczęstszą odpowiedzią jest Boże Narodzenie. Pojawiły się też odpowiedzi takie jak Wielkanoc, Święto św. Mikołaja, jedna osoba napisała Święto Toruńskiego Piernika.



Moje trzecie<sup>12</sup> pytanie brzmi: *Do czego służy piernik?*

Wykres 7: Do czego służy piernik?



W tej zamkniętej ankiecie dominującą odpowiedzią była słodycz, 46 respondentów wybrało tę opcję. 19 respondentów zaznaczyło ozdobę lub dekorację, a 5 osób zaznaczyło inne.

Moje czwarte pytanie brzmi: *Czy znasz jakieś przysłowia o piernikach?*

Wykres 8: Czy znasz jakieś przysłowia o piernikach?

ODPOWĚĎ	RESPONZÍ	PODÍL
-	30	85.7%
co ma piernik do wiatraka	2	5.7%
Mikołaj Kopernik to stary piernik.	1	2.9%
co ma piernik do wiatraka, jeden piernik	1	2.9%
Co ma piernik do wiatraka	1	2.9%

Na to pytanie ludzie zazwyczaj nie znali odpowiedzi. Ale cztery osoby napisały przysłowie: *Co ma piernik do wiatraka*. Jedna osoba napisała: *Mikołaj Kopernik to stary piernik*.

<sup>12</sup> W przypadku tego pytania możliwe było udzielenie kilku odpowiedzi, dlatego liczby mogą nie sumować się do 50 respondentów.

## 4. ZAKOŃCZENIE

Niniejsza praca licencjacka koncentruje się na polskim językowo-kulturowym obrazie wycinków rzeczywistości. Celem tej pracy jest rekonstrukcja językowo-kulturowego obrazu wybranych gatunków pieczywa, do których należą chleb i piernik.

W części teoretycznej przedstawiono, w jaki sposób można spojrzeć na językowy obraz świata. Starłam się jak najlepiej opisać jak funkcjonuje JOS i jak go rekonstruować. Jak na przykład powstawały kiedyś słowa, jak są ze sobą powiązane, jakie są składniki językowego obrazu świata. W części o definicji kognitywnej skupiłam się na zreferowaniu tekstów, które charakteryzują dane narzędzie opisu określonego wycinka rzeczywistości. Ponieważ kolejną częścią mojej pracy są przysłowia i symbole – w tych partiach pracy starałam się jak najlepiej wyjaśnić ich definicję i znaczenie.

W części praktycznej zajęłam się już wybranymi gatunkami pieczywami, czyli chlebem i piernikiem. Tę część rozpoczęłam od chleba, gdzie na początku próbowałam opisać miejsce chleba w kulturze. Chleb w kulturze jest bardzo zróżnicowany, napisałam tu o wielu różnych tradycjach, zwyczajach i rodzajach wypiekanego chleba. W kolejności starałam się opisać, jak powstał sam wyraz, od czego pochodzi, a więc jaka jest jego etymologia. W podrozdziale o definicji chleba, pokazałam jak jest on definiowany w słownikach języka polskiego. Wybrałam kilka przysłów pochodzących głównie ze zbioru przysłów polskich: Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich pod redakcją Juliana Krzyżanowskiego, który jest aktualnie najobszerniejszym zbiorem paremiograficznym. Wyboru przysłów dokonałam według klucza leksykalnego – do analizy włączyłam przysłowia zawierające wyrazy chleb i piernik. Z podrozdziału o miejscu chleba w kulturze wynika, że ma on ogromne znaczenie w polskiej kulturze. Potwierdziły to też moje badania ankietowe, z których wynika, że większość ludzi zna te tradycje i nawet jeśli ludzie nie wykonują ich bezpośrednio, to czasem się z nimi stykają.

Druga część praktycznej części niniejszej pracy dotyczyła pierników. Starłam się w niej zaprezentować znaczenie piernika w kulturze, opisać skąd się wziął piernik oraz jaka jest jego etymologia. Jeden z małych podrozdziałów dotyczył znaczeń leksemu piernik, które wydobylam z definicji leksykograficznych, w kolejności zapisałam przysłowia zawierające ten wyraz i mówiące o pierniku. Podobnie jak w przypadku chleba wśród polskich respondentów przeprowadziłam ankietę na temat piernika i przedstawiłam jej wyniki.

Na podstawie wszystkich wyników analizy mogę stwierdzić, że chleb nie jest dziś tak czczony jak dawniej, ale nadal jest to pokarm, bez którego nie możemy się obejść. Chleb składa się z mąki, wody i drożdży lub na zakwasie. Po upieczeniu chleb ma kolor biały, ciemny lub czarny. Istnieją różne rodzaje chleba, takie jak żytni, pszenny czy turecki. Może być większy lub mniejszy, okrągły lub podłużny, posypany kminkiem lub makiem. Dawniej tradycje związane z pieczeniem chleba były znacznie częstsze i bardziej naturalne, na przykład dlatego, że nie pieczono go tak często lub że nie wolno było wyrzucić nawet kawałka. Chleb był uważany za lekarstwo, służył do oczyszczania noworodków i nie mogło go zabraknąć na żadnej imprezie.

Spśród przysłów wyróżniłabym *Chlebem i solą witać*, ponieważ było ono częścią ankiety i większość respondentów odpowiedziała, że słyszała o tym zwyczaju, ale go nie praktykuje.

Na podstawie wszystkich uzyskanych wyników mogę stwierdzić, że piernik może być doceniany jako smaczny przysmak, który w przeszłości był drogi i był niedostępny dla uboższych warstw społeczeństwa. Oprócz tego, że był przysmakiem, sprzedawano go również jako lekarstwo. Piernik składa się z trzech składników – miodu, przypraw korzennych i mąki. Przyprawy korzenne obejmują biały imbir, cynamon, kardamon, skórkę cytrynową, cukier i inne. Gdy ciasto piernikowe jest już gotowe, można je włożyć do foremek i odstawić do pieczenia. Formy mogą mieć różne kształty i rozmiary. Po upieczeniu piernik ma piękny brunatny kolor. A razem z piernikami związane jest miasto Toruń, o którym można powiedzieć, że jest piernikową metropolią, i które zostało wymienione w ankiecie. Niewiele jest przysłów o piernikach, ale przynajmniej jedno się wyróżnia, a mianowicie: *Co ma piernik do wiatraka*, które to przysłowie 4 osoby wypełniły w ankiecie. Świadczy to o tym, że ludzie mają przynajmniej niewielką wiedzę na temat pierników.

## 5. RESUMÉ

Tato bakalářská práce se zaměřuje na jazykově-kulturní obraz v polštině. Cíl mé práce je rekonstrukce jazykového a kulturního obrazu fragmentů světa, kterými jsou vybrané druhy pečiva – chléb a perník.

Teoretická část představuje, jak nahlížet na jazykově-kulturový obraz. Snažila jsem se co nejlépe popsat, jak funguje jazykový obraz světa. Např. jsem zde uváděla, jak se dříve tvořila slova, jak spolu některá slova souvisejí, jaké složky najdeme v jazykovém obrazu světa. V kognitivní definici jsem se zaměřila především na texty, navazuje na to další část mé práce, a to jsou přísloví a symboly. U nich jsem se snažila co nejlépe vysvětlit jejich definici a význam.

V praktické části jsem se již zabývala vybranými druhy pečiva, konkrétně chlebem a perníkem. Tuto část jsem začala chlebem, kde jsem se nejprve pokusila popsat místo chleba v kultuře. Chléb v kultuře je velmi rozmanitý, a tak jsem psala o mnoha různých tradicích, zvycích nebo např. druzích pečeného chleba. V pořadí jsem se pokusila popsat, jak samotné slovo vzniklo, z čeho pochází, a jaká je tedy jeho etymologie. V podkapitole o definici chleba jsem ukázala, jak je definován ve slovnících polského jazyka. Vybrala jsem několik přísloví pocházejících především ze sbírky polských přísloví: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, kterou vydal Julian Krzyżanowski a která je v současnosti nejrozsáhlejší paremiografickou sbírkou. Prísloví jsem vybírala podle lexikálního klíče – do analýzy jsem zahrnula přísloví obsahující slova chléb a perník. Podkapitola chléb v kultuře ukazuje, že v polské kultuře má velký význam. To potvrdil i můj průzkum, který ukázal, že většina lidí tyto tradice spojené s chlebem zná, a i když je lidé přímo nevytvářejí, občas se s nimi setkávají.

Druhá část praktické části se týkala perníku. Snažila jsem se představit kulturní význam perníku, popsat, odkud pochází, a jeho etymologii. Jedna z malých podsekcí se týkala významů lexému perník, které jsem vyčetla z lexikografických definic, a popořadě jsem vypsal přísloví obsahující toto slovo a odkazující na perník. Stejně jako v případě chleba jsem provedla průzkum o perníku mezi polskými respondenty a prezentovala jeho výsledky.

Na základě všech získaných výsledků z analýzy leksému chléb můžu říct, že chléb v dnešní době už není tak ctěn, jako v minulosti, ale i tak je to potrava, bez které se neobejdeme. Chléb se skládá z mouky, vody a z droždí nebo kvásku. Jsou druhy chleba jako žitný, pšenný či turecký. Může být větší nebo menší, kulatý nebo podlouhlý, či

posypaný kmínem nebo mákem. V minulosti byly tradice spojené s pečením chleba mnohem častější a přirozenější, například proto, že se nepekli chléb tak často nebo že se nesměl vyhodit ani kousek. Chléb byl považován za lék, používal se k očištění novorozenců a nesměl chybět na žádné oslavě.

Z přísloví bych zde vyzdvihla *Chlebem i solą witać*, neboť to bylo součástí ankety a většina respondentů odpovědělo, že o tomto zvyku již někdy slyšeli, ale neprovádí to.

A na základě všech získaných výsledků z analýzy mohu konstatovat, že perník lze ocenit jako chutnou pochoutku, která byla v minulosti drahá a pro chudší vrstvy společnosti nedostupná. Kromě toho, že byl lahůdkou, se perník prodával také jako lék. Perník se skládá ze tří surovin – medu, koření a mouky. Mezi koření patří bílý zázvor, skořice, kardamom, citronová kůra, cukr a další. Jakmile je perníkové těsto hotové, můžete ho vložit do forem a dát stranou k pečení. Formy mohou mít různé tvary a velikosti. Upečený perník má krásnou hnědou barvu. A s perníkem je spojeno i město Toruň, o němž lze říci, že je perníkovou metropolí, a které bylo v anketě zmíněno. Přísloví o perníku není mnoho, ale alespoň jedno z nich vyniká, a to: *Co ma piernik do wiatraka*, což bylo přísloví, které v anketě vyplnili 4 lidé. To ukazuje, že lidé mají alespoň nějaké znalosti o perníku.

## 6. BIBLIOGRAFIA

### Wykaz wykorzystanej literatury:

1. BARTMIŃSKI J., *Ankieta jako pomocnicze narzędzie rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] Wartości w językowo-kulturowym obrazie świata Słowian i ich sąsiadów 3. Problemy eksplikowania i profilowania pojęć, red. Iwona Bielińska-Gardziel, Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska, Joanna Szadura, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2014, s. 279-285.
2. BARTMIŃSKI J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2006, s. 11-16, ISBN: 978-83-227-2685-3.
3. Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005, s. 60, ISBN: 978-83-08-04191-8.
4. BRÜCKNER A., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1927, s. 179-410, ISBN: 978-83-2140-410-3.
5. DŁUGOSZ K., *Językowy obraz chleba w Biblii i w przysłowiacz*, [w:] „Prace Filologiczne“, t. 46, 2001, s. 153-163, ISSN: 0138-0567
6. GRZEGORCZYKOWA R., *Pojęcie językowego obrazu świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1999/2004, s. 39-46, ISBN: 83-2270-1355-X.
7. JĘDRZEJEWSKA A., *Piernik i jego rola w kulturze*, Toruń: Wydawnictwo Muzeum Okręgowe w Toruniu, 2018, s. 186-188, ISBN: 978-83-8084-165-0.
8. KŁOSIŃSKA K., *Słownik przysłów, czyli przysłownik*, Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki, 2004, s. 51-53, ISBN: 83-7391-593-1.
9. KOPALIŃSKI W., *Słownik symboli*, Warszawa: Wydawnictwo Wiedza Powszechna, 1991, s. 7-8, ISBN: 83-214-0746-3.
10. KOWALSKA S., *Chleb – rola i znaczenie w tradycji ludowej. Wybrane aspekty prawnej ochrony*, [w:] *Imponderabilia ochrony dziedzictwa kulturowego*, S. Kowalska (red.), Poznań-Kalisz: Wydawnictwo pedagogiczno-artystyczne Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2015, s. 216-223, ISBN: 978-83-941350-1-0.
11. KRUSZELNICKA J., *Pierniki Toruńskie i inne*, Toruń: Wydawnictwo Ministerstwo Kultury i Sztuki, s. 8-12, 1956.
12. KRZYŻANOWSKI J. (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, Tom I, Warszawa: Wydawnictwo Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969.

13. KRZYŻANOWSKI J. (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Tom II, Warszawa: Wydawnictwo Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970.
14. KRZYŻANOWSKI J. (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Tom III, Warszawa: Wydawnictwo Państwowy Instytut Wydawniczy, 1972.
15. KRZYŻANOWSKI J. (red.), *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich*, Tom IV, Warszawa: Wydawnictwo Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978.
16. NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA S., *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2020, s. 100-183, ISBN: 978-83-227-9417-3.
17. PRZYBYLSKA R. – PRZĘCZEK-KISIELAK S., *Staropolskie słownictwo związane z pieczywem* [w:] *Polskie kulinaria – aspekty historycznojęzykowe i kulturowe*, red. Renata Przybylska, Donata Ochmann, Kraków: Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner, 2021, s. 43, ISBN: 978-83-66269-86-6.
18. REJZEK J., *Český etymologický slovník*, Voznice: LEDA, 2001, s. 225-461, ISBN: 8085927853
19. SWJP Dun – DUNAJ, B. (red.), *Słownik współczesnego języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo WILGA, 1996, s. 911, ISBN: 83-7156-068-0.
20. SZCZEPANKOWSKA I., *Semnatyka i pragmatyka językowa*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2011, s. 36-37, ISBN: 978-83-7431-282-0.
21. SZYMANDERSKA H., *Polskie Tradycje Świąteczne*, Warszawa: Wydawnictwo Świat Książki, 2003, s. 66-67, ISBN: 978-83-7391-309-7.
22. USJP Dub – DUBISZ S. (red.), *Uniwersalny słownik języka polskiego*, Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 2006, s. 813, ISBN-13: 978-83-01-14689-4; ISBN-10: 83-01-14689-3.

#### **Źródła internetowe:**

1. Norwid C. K., *Moja piosnka*, 1844 [online]. [Dostęp: 22.06.2022] <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/moja-piosnka.html>
2. Moje dotazniki – <https://my.survio.com/>
3. SJP Dor – chlebuś [w:] *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski [online]. [Dostęp: 22.06.2022] <https://sjp.pwn.pl/doroszewski/chlebus;5416581.html>
4. SJP Dor – Nie z jednego pieca chleb jadł [w:] *Słownik języka polskiego*, red. Witold Doroszewski [online]. [Dostęp: 22.06.2022]

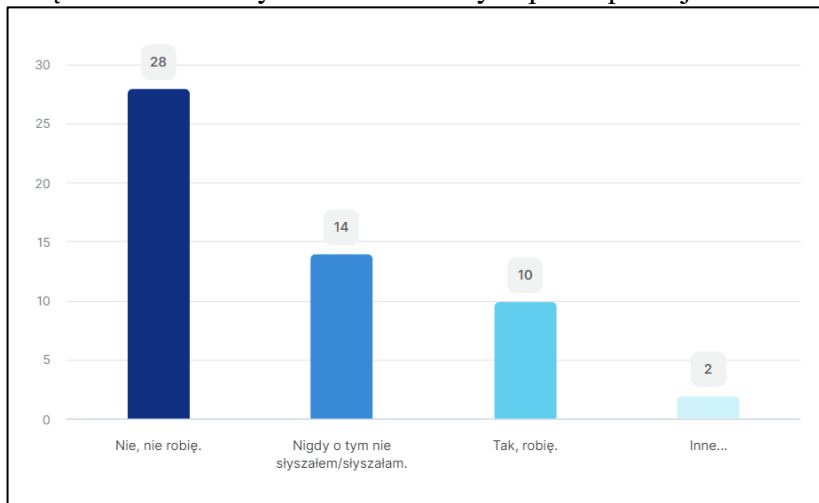
<https://sjp.pwn.pl/poradnia/szukaj/Nie%20z%20jednego%20pieca%20chleb%20jad%C5%82>

5. SJP PWN – chleb [w:] *Słownik języka polskiego* PWN [online]. [Dostęp: 22.06.2022]  
<https://sjp.pwn.pl/szukaj/chleb.html>
6. SJP PWN – piernik [w:] *Słownik języka polskiego* PWN [online]. [Dostęp: 22.06.2022]  
<https://sjp.pwn.pl/szukaj/piernik.html>
7. Sládek L., Chléb daruj každému, ne každého chléb jez [online]. [Dostęp: 22.06.2022]  
<https://kamposesku.cz/clanek/28704/chleb-daruj-kazdemu-ne-kazdeho-chleb-jez>
8. Słowosieć – chleb [online]. [Dostęp: 22.06.2022]  
<http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/475d1ec0-28e9-11eb-be76-430b402e7cdd>
9. Słowosieć – piernik [online]. [Dostęp: 22.06.2022]  
<http://plwordnet.pwr.wroc.pl/wordnet/5598d4f2-28e9-11eb-b981-e769aa37f252>
10. Wikipedia – chléb – etymologie [online]. [Dostęp: 22.06.2022]  
<https://cs.wikipedia.org/wiki/Chl%C3%A9b#Etymologie>
11. Wikipedia – rohovník obecný – plody [online]. [Dostęp: 22.06.2022]  
[https://cs.wikipedia.org/wiki/Rohovn%C3%ADk\\_obecn%C3%BD#Plody](https://cs.wikipedia.org/wiki/Rohovn%C3%ADk_obecn%C3%BD#Plody)
12. Wikisłownik – chleb cudzym nożem krajany – niesmaczny. [Dostęp: 22.06.2022]  
[https://pl.wiktionary.org/wiki/chleb\\_cudzym\\_no%C5%BCem\\_krajany\\_-\\_niesmaczny](https://pl.wiktionary.org/wiki/chleb_cudzym_no%C5%BCem_krajany_-_niesmaczny)
13. WSJP – chleb [w:] *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Źmigrodzki [online]. [Dostęp: 22.06.2022] <https://wsjp.pl/index.php?szukaj=chleb&pwh=0>;
14. WSJP – piernik [w:] *Wielki słownik języka polskiego*, red. Piotr Źmigrodzki [online]. [Dostęp: 22.06.2022] <https://wsjp.pl/index.php?szukaj=piernik&pwh=0>



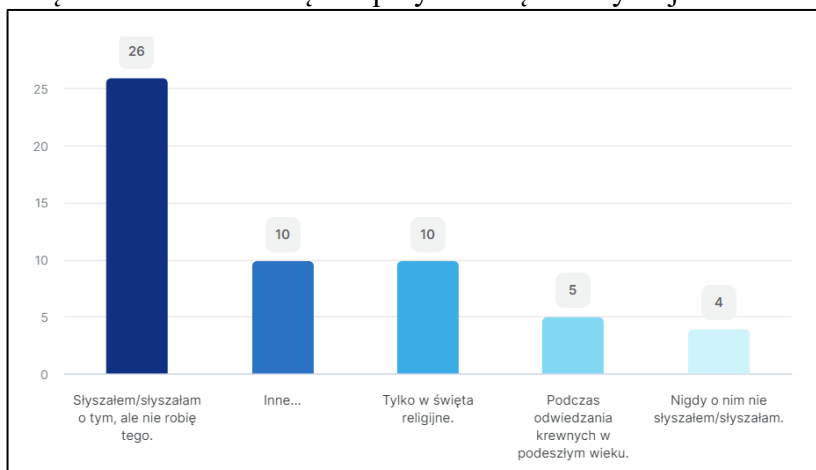
## 7. ZAŁĄCZNIKI

Załącznik nr 1 – Czy robisz znak krzyża przed pokrojeniem bochenka?



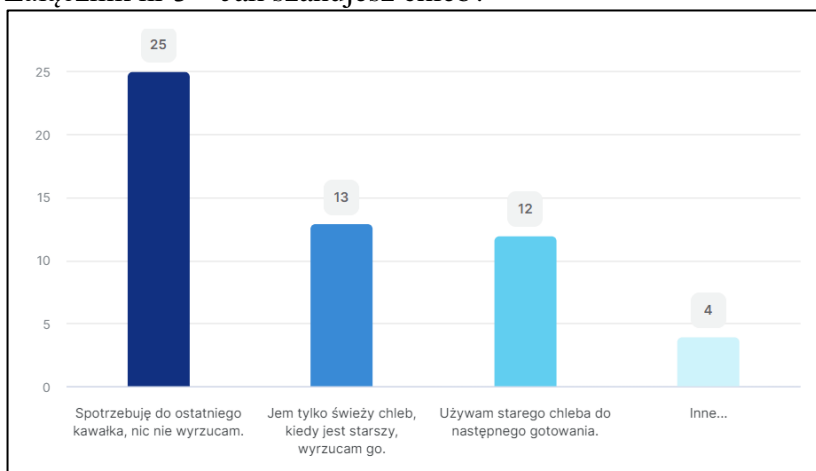
Źródło: <https://my.surveio.com/>

Załącznik nr 2 – Jak często spotykasz się ze zwyczajem witania się chlebem i solą?



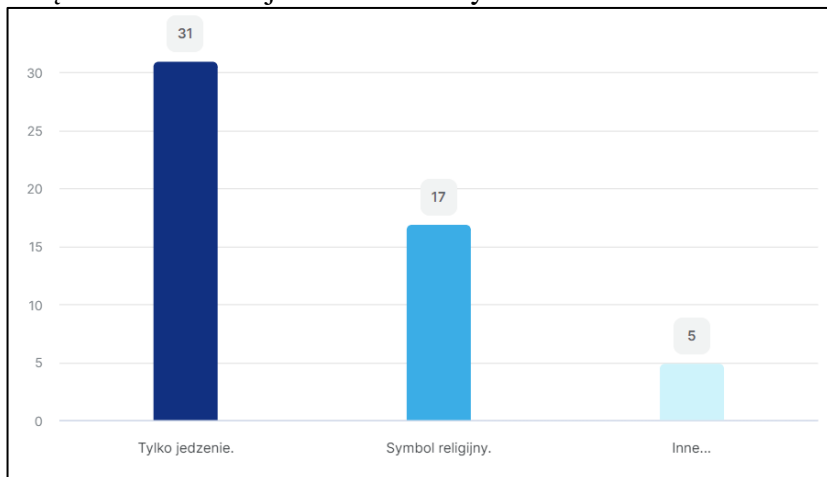
Źródło: <https://my.surveio.com/>

Załącznik nr 3 – Jak szanujesz chleb?



Źródło: <https://my.surveio.com/>

#### Załącznik nr 4 – Co jest dla Ciebie symbol chleba?



Źródło: <https://my.surveio.com/>

#### Załącznik nr 5 – Z czym kojarzy Ci się piernik?

ODPOWĚĎ	RESPONZÍ	PODÍL
Boże Narodzenie	26	52%
z miastem Toruniem	5	10%
Święta Bożego Narodzenia	5	10%
pielgrzymki	4	8%
miasto Toruń	2	4%
z miastem Toruń	1	2%
Święta Bożego Narodzenia	1	2%
Święta, mikołaj	1	2%
Słodkie ciasteczko	1	2%

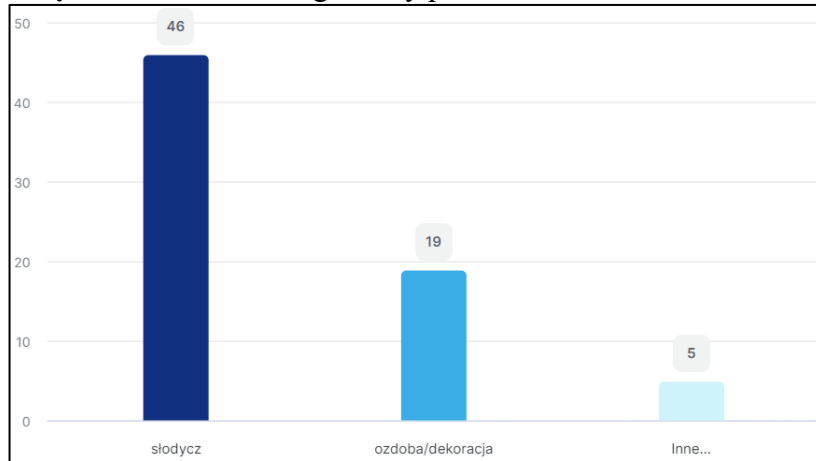
Źródło: <https://my.surveio.com/>

#### Załącznik nr 6 – Z jakim świętem lub tradycją kojarzony jest piernik?

ODPOWĚĎ	RESPONZÍ	PODÍL
Święta Bożego Narodzenia	19	38%
Święta Bożego Narodzenia	11	22%
Święta Bożego Narodzenia, Wielkanoc	5	10%
Święta Bożego Narodzenia, Wielka noc	3	6%
Wielkanoc	2	4%
Święta Bożego Narodzenia, Wielka noc, święto św. Mikołaja	2	4%
Święta Bożego Narodzenia i Święto św. Mikołaja	2	4%
W moim domu się piernik kojarzy z świętami bożego narodzenia.	1	2%
święto toruńskiego piernika	1	2%

Źródło: <https://my.surveio.com/>

### Załącznik nr 7 – Do czego służy piernik?



Źródło: <https://my.surveio.com/>

### Załącznik nr 8 – Czy znasz jakieś przysłowia o piernikach?

ODPOWEŃ	RESPONZJI	PODÍL
-	30	85.7%
co ma piernik do wiatraka	2	5.7%
Mikołaj Kopernik to stary piernik.	1	2.9%
co ma piernik do wiatraka, jeden piernik	1	2.9%
Co ma piernik do wiatraka	1	2.9%

Źródło: <https://my.surveio.com/>

## 8. OBJAŚNIENIA SKRÓTÓW

JOS – językowy obraz świata

cyt. – cytat

s. – strona

itp. – i tym podobne

np. – na przykład

tzw. – tak zwany

tj. – to jest

WSJP – *Wielki słownik języka polskiego*, red. P. Źmigrodzki

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*

SJP Dor – *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski

SWJP Dun – *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj

USJP Dub – *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz

zob. – zobacz

w. – wiek

itd. – i tak dalej

nr – numer

tłum. własne – tłumaczenie własne

## 9. ANOTACE

**Autor:** Nicole Holajnová

**Název bakalářské práce:** Jazykově-kulturní obraz vybraných druhů pečiva v polském jazyce

**Anglický název práce:** The linguo-cultural view of the selected types of pastry in polish language

**Vedoucí bakalářské práce:** Mgr. Aleksandra Starzyńska, Ph.D.

**Počet znaků:** 90 863

**Počet příloh:** 8

**Počet použitých titulů literatury:** 22

**Počet použitých internetových zdrojů:** 14

Cílem této práce je zabývat se rekonstrukcí jazykovo-kulturního obrazu fragmentů světa, kterými jsou vybrané druhy pečiva – chléb a perník. Pozornost je zaměřena na jazykový a kulturní obraz, na jeho složky, na to, co tvoří materiální základ jazykového obrazu světa, další důležitou součástí jsou přísloví a symboly. V praktické části jsem se už zaměřila na dva typy pečiva – chléb a perník a cílem je ukázat čtenářům, jak tyto dvě slova vznikla, jak je můžeme definovat, jak působí v kultuře, jak vypadá jejich analýza přísloví.

**Klíčová slova:** jazykovo-kulturní obraz, přísloví, chléb, perník

The aim of this thesis is to reconstruct the linguistic-cultural image of fragments of the world, which are selected types of pastries – bread and gingerbread. Attention is focused on the linguistic and cultural image, on its components, on what constitutes the material basis of the linguistic image of the world, another important component are proverbs and symbols. In the practical part, I have already focused on two types of pastries – bread and gingerbread, and the aim is to show readers how these two words originated, how they can be defined, how they operate in culture, and what an analysis of proverbs looks like.

**Key words:** linguo-cultural view, proverb, bread, gingerbread